

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

De wijde blik

Het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed;
onderzoek en onderwijs in het HBO

Lectoren aan het woord: essays en interviews

De wijde blik

Het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed;
onderzoek en onderwijs in het HBO

Lectoren aan het woord: essays en interviews

Marijke Bovens en Cees-Jan Pen

Voorwoord

Zelfbewuste erfgoedzorg op nog onvoltooide zoektocht

In praktische en institutionele zin wortelt de zorg voor het erfgoed in de tweede helft van de negentiende eeuw. In cultuurfilosofische zin liggen haar wortels zelfs dieper, in de Verlichting en de Romantiek. De erfgoedzorg heeft in de loop der tijd verschillende gezichten laten zien. Ze ontwikkelde zich in een complexe wisselwerking met de vorming en uitbouw van staat en natie, nieuwe beelden van de toekomst en de wispelturigheden van de economie. Historische gebeurtenissen - denk bijvoorbeeld aan de Tweede Wereldoorlog - grepen op haar in. Vaak gold de erfgoedzorg nadrukkelijk als een maatschappelijke en morele opgave, soms als een vanzelfsprekendheid die om geen uitleg of rechtvaardiging vroeg. Altijd was en is ze de 'gedachte' en praktische contramal van uiteenlopende, maar steeds dominante vormen van vooruitgangdenken en -handelen. Soms betoonde de erfgoedzorg zich meegaand; vaker oppositioneel. Ingrijpende politieke, maatschappelijke en economische veranderingen deden zich direct voelen in het waarom en hoe van onze zorg voor wat herinnert aan het verleden. Periodes waarin de erfgoedzorg zich moest (her)uitvinden zijn bijvoorbeeld de revolutionaire jaren rond 1800, de laat negentiende-eeuwse hoogtijdagen van industrialisatie en stadsuitbouw, het interbellum met zijn ontwikkeling van een assertief modernisme en de naoorlogse periode van wederopbouw, schaalvergroting en stadsvernieuwing.

Algemeen is de notie dat we ons opnieuw bevinden in een periode die leidt tot herbezinning op en vraagt om een nieuwe vormgeving

van de erfgoedzorg. De crisis van 2008 geldt als een conjuncturele pars pro toto voor een veel ingrijpendere structurele verandering in onze omgang met onze natuurlijke, gebouwde en sociale omgeving. Ongebreidelde exploitatie, groei en individualisering maken - vooral nog in woord - plaats voor duurzaamheid, hergebruik en herontwikkeling en nieuwe vormen van burgerorganisatie. In deze transitie vormt de erfgoedzorg geen tegenkracht maar juist een inspiratiebron en een vehikel voor verandering. Ze maakt daarbij gebruik van de ervaringen die in het eerste decennium van deze eeuw zijn opgedaan met erfgoedzorg als 'behoud door ontwikkeling'; ironisch genoeg tijdens de hoogtijdagen van de Nederlandse economie. De herbezinning en vernieuwing van de contemporaine erfgoedzorg wordt zichtbaar in de in deze bundel verzamelde essays. Ze laten een zelfbewuste erfgoedzorg zien die zich niet schikt naar of verzet tegen het onvermijdelijke, maar een hoofdrol wil spelen in het hart van de samenleving. Ze wil zorgen voor de articulatie en praktische vormgeving van duurzaamheid in de meest brede betekenis van het woord, zowel economisch als sociaal. Uit de essays blijkt dat het een nog onvoltooide zoektocht betreft, waarin onderzoek, onderwijs en een sterk engagement met de praktijk een hoofdrol spelen. Positie, ervaring en bereik maken dat het hbo hierin het voortouw kan en wil nemen.

Jos Bazelmans, hoofd Sector Kennis van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bijzonder hoogleraar Monumentenzorg aan de Vrije Universiteit

Inhoud

Voorwoord	3
Inhoud	5
Woord vooraf Joks Janssen - hoogleraar Ruimtelijke Planning en Erfgoed, Wageningen University	7
De erfgoedsector moet politiek bewuster worden Pascal Gielen - lector Kunstpraktijk in de Samenleving, Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Tilburg	9
Stedelijke acupunctuur in Belgrado Marnix Scholman	11
Promotie-onderzoek naar netwerken Marc Claudemans - lector Stedelijke en Regionale strategieën, Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Tilburg	13
Internationale denktank nu ook voor studenten Marc Claudemans - lector Stedelijke en Regionale strategieën, Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Tilburg	15
De lessen van Archimedes Bart de Zwart - postdoc onderzoeker bij het lectoraat Brainport, Fontys Hogescholen, locatie Eindhoven	17
Het verhaal achter de Vechtdalidentiteit Willem Buunk- lectoraat Area Development aan Hogeschool Windesheim, Zwolle	19
Ken uw bezoeker Michiel Flooren - programma manager Gebiedsontwikkeling & Leisure, lectoraat Experience in Hospitality & Leisure, Saxion Hogescholen, Deventer	21
Essay's	
Een leeg paleis vol keuzes - De toekomst van Soestdijk Riemer Knoop - Lectoraat Cultureel Erfgoed, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (Reinwardt Academie)	23
Cultuurhistorie maat voor duurzaamheid Kees Gevers - Hogeschool Utrecht	29
Huis Schouwenburg: monument van energiezuinig restaureren - Ambitie eigenaar cruciaal voor succes Ramon Alberts, Bate Boschma, Tineke van der Schoor, Maarten Vieveen en Dr. Ir. Mieke Oostra, lector Ruimtelijke Transformaties Hanzehogeschool Groningen	33
Verduurzaming monumenten is een ontwerpogave - Duurzame monumentenzorg: Het Ooglijdersgasthuis Utrecht Ir. P. Rutten, drs. ing. J.T.H. Straatman - Lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen, Hogeschool Utrecht	39
Ontwerpen van speelruimte in erfgoed - Spannend spel maakt jongeren bewust van de waarde van erfgoed Marinka Copier, Hanne Marckmann, Jennemie Stoelhorst - Lectoraat Play Design & Development, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht	43
Identiteit stimuleert gebiedsontwikkeling - Er is geen ruimte zonder erfgoed Elke Ennen - Lectoraat Visitor Studies, NHTV Internationaal Hoger Onderwijs Breda	47
Waardebehoud van (cultureel) vastgoed bij krimp Ruilmarkt biedt Oost-Groningen nieuw perspectief Frank van Genne en Dirk Kootstra - Lectoraat Vastgoed van het Kenniscentrum NoorderRuimte, Hanzehogeschool Groningen	51
Integrale blik op levende landschappen - Erfgoed verbinden aan ecologie en economie Derk Jan Stobbelaar, John Janssen, Martijn van der Heide, Theo Spek - Lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp	55
Maatschappelijk vastgoed - Professionaliseren cultureel vastgoed: nog drie stappen te gaan Jan Veuger en Eltje de Klerk - Lectoraat Maatschappelijk Vastgoed, Hanzehogeschool Groningen	61
Slotwoord Marijke Bovens en Cees-Jan Pen	67

Woord vooraf

Erfgoed kan richting geven aan transformatie Nederlands cultuurlandschap

In september 2008 valt de Amerikaanse bank Lehman Brothers. Wat niemand voor mogelijk houdt gebeurt toch: een wereldwijde financiële en economische crisis breekt uit. In datzelfde jaar constateert toenmalig rijksadviseur voor het cultureel erfgoed Fons Asselbergs dat de leegstand van beeldbepalende gebouwen schrikbarend toeneemt. Hij zet naast de Nieuwe kaart van Nederland met daarop alle nieuwbouwplannen, de Oude kaart van Nederland met daarop 900 bekende locaties die kampen met leegstand. De boodschap van Asselbergs vindt buiten een kleine groep van professionals nauwelijks gehoor. In de economische orkaan van de crisis, die de woningmarkt laat vastlopen, gemeentelijke grondbedrijven in de problemen brengt en grote bouwprojecten tot stilstaan dwingt, is geen ruimte voor reflectie. Het is alle hens aan dek, redden wat er te redden valt. Inmiddels is de orkaan wat geluwd en weten we beter.

De crisis blijkt de boodschapper van een fundamentele omslag in de ruimtelijke ordening van ons land: groei heeft zijn grens bereikt, herontwikkeling zet nu de toon.

Kenmerkte de ruimtelijke ordening zich in de periode vanaf 1950 vooral door het accommoderen van groei van bevolking en economie, de komende decennia zal er nauwelijks nog sprake zijn van groei. In sommige gebieden slaat ze zelfs om in krimp. Daar komt nog bij de toenemende schaarste aan grondstoffen en noodzaak tot duurzaamheid. Plus, niet onbelangrijk, ook de burger roert zich. Er ontstaan nieuwe, door connectiviteit en netwerken gedreven allianties die de motor vormen achter kleinschalige transformaties van gebouwen en gebieden. Economische crisis, demografische ontwikkelingen en veranderingen in de woon- en werksfeer door bijvoorbeeld *e-commerce* maken dat de bouw- en vastgoedsector, waarop de ruimtelijke ordening sterk leunt, nooit meer terug zal keren naar de periode vóór 2008. Hoe de heroriëntatie van de ruimtelijke ordening precies vorm zal krijgen is nog moeilijk te zeggen, maar dat ze zal plaatsvinden is zeker.

Van vijand tot partner

De uitgangspositie van onze gebouwde monumenten en waardevolle landschappen is in de op handen zijnde heroriëntatie van nieuwbouw naar herontwikkeling gunstig. Erfgoedzorg is er ook klaar voor. De sector is het defensieve voorbij; is al lang niet meer gespit op het vrijspelen van gebouwen en landschappen uit de maalstroom van de ruimtelijke dynamiek. In de afgelopen decennia is de erfgoedzorg steeds meer in relatie tot maatschappelijke thema's en spelers komen te staan. Van vijanden werden professionals in de erfgoedzorg en in de ruimtelijke ordening partners die elkaars taal leerden - het rijksprogramma Belvedere gaf in de jaren negentig een flinke duw in deze richting. Erfgoed vormde meer en

meer een kwaliteitsbepalende *factor* in de transformatie van stadscentra, natuurgebieden, landschappen, etc. We kennen allemaal de geslaagde voorbeelden van de door Belvedere gepropageerde behoud-door-ontwikkelingsgedachte, van de herontwikkeling van het Eindhovense Strijp S tot en met de fijngevoelige reconstructie van het beekdallandschap in de Drentse Aa. De vraag voor de komende periode is of erfgoed ook kan uitgroeien tot een richtinggevende *vector* in de transformatie van het Nederlandse cultuurlandschap? Is de erfgoedzorg in staat de opgedane ervaring met herbestemming en herontwikkeling ten nutte te maken voor de nieuwe ruimtelijke opgaven? Kan ze zich verbinden met nieuwe, opkomende thema's als bevolkingskrimp, economische groei, (water)veiligheid en nieuwe vormen van energievoorziening? Is ze - met andere woorden - in staat de lopende heroriëntatie van de ruimtelijke ordening niet alleen te beïnvloeden, maar ook beslissend te vormen?

Nationale kennisagenda

De beantwoording van deze vragen is niet gemakkelijk. Nu elke ruimtelijke opgave een transformatieopgave is, zullen regelgeving, beleid, verantwoordelijkheidsverdeling, financieringsstelsels, samenwerkingsvormen en plannings- en ontwerppraktijken wijzigen. Erfgoedprofessionals zullen in deze context opnieuw hun betekenis en toegevoegde waarde moeten bewijzen. Wanneer de erfgoedzorg in de diverse planconfiguraties van de ruimtelijke ordening een richtinggevende vector wil zijn, dan is een programma van kennisontwikkeling noodzakelijk. Met het onderzoeks- en onderwijsnetwerk Erfgoed en Ruimte hebben we - onder de noemer 'Karakterschetsen' - onlangs een dergelijke nationale kennisagenda opgesteld. In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben we in beeld gebracht welke kennisvragen door wetenschap en samenwerkende publieke en private partners in de erfgoedwereld dringend beantwoord moeten worden. Wat betekent erfgoed in een consoliderende planologie? Onder welke voorwaarden is een ruimtelijke of architectonische bewerking toelaatbaar bij het toekennen van nieuwe bestemmingen aan oude gebouwen? Is beeldherstel of materiaalconservatie nog wel een goed kompas om onder de nieuwe omstandigheden monumenten een tweede leven te geven? Wat betekent de veranderde bevolkingssamenstelling voor het traditionele erfgoed? Wat is de relatie tussen erfgoedontwerp en verduurzaming van ons water- en energiesysteem? Hoe werken trends als cocreatie en burgerbetrokkenheid door in de officiële waarderingssystematiek van de erfgoedzorg? Enzovoorts. De komende periode zullen deze vragen - in samenwerking met betrokken ministeries, onderzoeksorganisatie NWO en partijen in het veld - verder worden uitgewerkt en geoperationaliseerd in een concreet uitvoeringsprogramma dat richting gaat geven aan het nationaal erfgoedonderzoek.

Afstuderen erfgoed populair

Maar alleen kennis is niet genoeg. Het gaat ook om onderwijs en opleiding. De hoger onderwijsinstellingen in Nederland, waar de hogescholen een substantieel deel van uitmaken, leiden de ontwerper, ontwikkelaar en erfgoeddeskundige van morgen op. Zij moeten een bijdrage gaan leveren aan de agenda van de toekomst en daarvoor de juiste vaardigheden en competenties krijgen aangeleerd. Een groeiend aantal studenten, zo zie ik in mijn eigen onderwijspraktijk, kiest voor erfgoed of, breder geformuleerd, herbestemming en herontwikkeling. Met name in de afstudeerfase concentreren steeds meer studenten zich op de vraag hoe waardevolle gebouwen, stedelijke structuren en landschappen kunnen worden beschermd of met zorg en aandacht worden getransformeerd. Erfgoed heeft zich als afstudeeronderwerp van de marge naar het midden verplaatst. Dat is een gunstige ontwikkeling, die parallel loopt aan de eerder genoemde institutionele ontwikkelingsgang van de erfgoedzorg van sector, via factor tot vector. Maar de nieuwe erfgoedpraktijk moet ook deel gaan uitmaken van de opleidingen zelf. De curricula zijn nog niet gestoeld op kennisoverdracht ten behoeve van het verbeteren van de kwaliteit, duurzaamheid en hergebruik van de *bestaande* fysieke omgeving. Een halve eeuw planologie van de groei, met bijbehorende arrangementen op het vlak van wetgeving, financiering, ontwikkeling, onderzoek en onderwijs, laat zich niet zomaar wegpoetsen. Hier ligt nog een forse opgave. De essays en interviews in deze bundel laten echter zien dat er op dit vlak gelukkig al het nodige in gang is gezet.

Anticiperen op vragen

De docenten en onderzoekers van de hogescholen die hier aan bod komen, zijn zich bewust van de veranderende situatie. Ze anticiperen daarop door te werken aan toegepast onderzoek en onderwijsprogramma's waarin aandacht wordt besteedt aan de nieuwe condities waarin de toekomstige generatie professionals moet opereren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de waarden gedreven aanpak van Willem Buunk van de Hogeschool Windesheim, die studenten leert hoe aan de variëteit van opvattingen van belanghebbenden recht kan worden gedaan. Daarmee raakt hij aan een voor de erfgoedzorg cruciaal thema. Het proces van waardetoekenning, staat immers aan de basis van de erfgoedzorg. Tot voor kort werd dat proces eenzijdig publiek georganiseerd en voornamelijk door experts bepaald. In de sectorbenadering is de waarde van erfgoed vooral - zo niet exclusief - de 'objectieve' cultuurhistorische waarde zoals die is vastgesteld door experts. Dat waardebegrip is nog steeds relevant, maar in de factor- en vectorbenadering niet meer het enige wat telt. Erfgoed dat functioneert in een pluriforme samenleving en daarbinnen een bron van inspiratie vormt, heeft waarde die niet noodzakelijkerwijs samenvalt met de waarden die professionele kunst- en landschapshistorici eraan toekennen. Het waardebegrip is aan een grondige revisie toe, nu de overheid ook burgers en ondernemers aanzet tot het nemen van verantwoordelijkheid voor oude gebouwen en landschappen. Aansluitend bij de eerder

genoemde kennisvraag over hoe trends als cocreatie en burgerbetrokkenheid doorwerken in de waarderingssystematiek van de erfgoedzorg, levert het onderzoek van Buunk interessante nieuwe inzichten op over het zichtbaar maken van onderliggende waarden en hoe daarmee besluitvormingsprocessen te verbeteren. Datzelfde geldt voor het ontwerp onderzoek dat Bart de Zwart uitvoert voor het lectoraat Brainport aan de Fontys Hogeschool. Hij is bezig om toekomstige vastgoedprofessionals op een contextuele of, beter gezegd, 'erfgoedlijke' manier te laten ontwikkelen. Dat betekent dat studenten vastgoed wordt aangeleerd goed onderzoek te doen naar wat er is in een regio, qua erfgoed, *assets*, dynamiek, kapitaal, ondernemerschap. Dat vormt de basis voor nieuwe product-marktcombinaties. Het zijn dit soort combinaties, die ook in landschappelijk en toeristisch opzicht kansen bieden voor erfgoed. Althans, dat laat het onderzoek van Michiel Flooren van Saxion Hogescholen zien. Hij poogt op het spoor te komen van de motieven van bezoekers van erfgoed en brengt vanuit sociaal-psychologische inzichten de potentie van erfgoed voor de identiteit van regio's in beeld. Dat levert belangrijke informatie op voor regio's die, meer dan voorheen, aan zet zijn waar het gaat om ruimtelijke ordening, economie en erfgoed.

Troefkaarten

Deze bundel biedt een fascinerend, enigszins caleidoscopisch inzicht in onderzoek en onderwijs op het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed aan de Nederlandse hogescholen. Het is een wereld die sterk in beweging is, en vanuit haar verwantschap met de praktijk op natuurlijke wijze mee-ademt met de nieuwe opgaven van herontwikkeling en herbestemming. Er wordt druk gewerkt, zo blijkt, om het repertoire van de toekomstige erfgoedzorg - zowel de theoretische bagage als het praktische instrumentarium - te vernieuwen. Tegelijkertijd dringt zich ook het beeld op van een nog wat gefragmenteerde aanpak. De intentie is goed, de beweging ook, maar ze is soms nog wat ongericht, en onderling ook nauwelijks verbonden. Hier dringt zich een opgave op, die we in de kennisagenda 'Karakterschetsen' reeds hebben geagendeerd. Samenwerking tussen hogescholen onderling en tussen hogescholen en universiteiten is hard nodig om studenten klaar te stomen voor de toekomstige herbestemming- en herontwikkelingsopgaven. Daarbij speelt de maatschappelijke behoefte aan valorisatie van toegepaste kennis de hogescholen in de kaart. Het moge duidelijk zijn: het erfgoedonderwijs- en onderzoek aan de hogescholen staat aan de vooravond van een interessante tijd. Erfgoed heeft veel troefkaarten in handen: het hogeschoolnetwerk van erfgoedonderwijs- en onderzoek is breed, er is veel draagvlak voor erfgoed onder studenten en erfgoed sluit goed aan bij actuele thema's. De kunst is nu het onderwijs- en onderzoeksrepertoire uit te breiden en de krachten te bundelen.

Joks Janssen, hoogleraar Ruimtelijke Planning en Erfgoed, Wageningen University

De erfgoedsector moet politiek bewuster worden

Pascal Gielen, lector Kunstpraktijk in de Samenleving, Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Tilburg

De erfgoedexpert kan de waarheid als historicus niet fixeren, maar hij kan wel de mensen leren te navigeren in het verleden. Dat beschouwt Pascal Gielen als een van de belangrijkste opdrachten voor de erfgoedsector: zorg voor goede navigatietools. Het is ook een kwestie van ethiek. Wie het verleden ontsluit is bezig met politiek. De erfgoedsector moet zich daar meer bewust van zijn, zegt de Tilburgse lector.

Pascal Gielen bestrijkt een breed terrein. Letterlijk en figuurlijk. Zijn onderzoeksveld omvat studies naar de omgang met cultureel erfgoed in Vlaanderen, boeken over globalisering in de kunsten en erfgoed, de creatieve industrie en het postfordisme. Recentelijk leverde hij essays af over creativiteit en een boek over autonomie in het onderwijs. Maar hij legt ook heel wat echte kilometers af, want hij is lector Kunstpraktijk in de Samenleving aan de Fontys Hogeschool voor de Kunsten in Tilburg, doceert kunstsociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij directeur is van het expertisecentrum Arts in Society, en hij woont in Antwerpen. Niet verwonderlijk dus dat hij zijn verhaal begint met een windroos.

De vraag was hoe de erfgoedsector zich staande houdt in de veranderde wereld (globalisering en fragmentarisering) en hoe de opdracht van het rijk om verbindingen aan te gaan met ruimtelijke opgaven als Deltawerken, duurzaamheid en herbestemming opgepakt kan worden.

Kortom waar staat de sector en welke richting gaat zij uit? Op een velletje zet Gielen twee assen uit, onderwijl verwijzend naar de Franse historicus en filosoof Michel de Certeau. De verticale loopt van Plaats (N) naar Ruimte (Z), de horizontale van Strategie (W) naar Tactiek (O). Een plaats is vast of gefixeerd, een ruimte is veranderlijk en maak je in grote mate zelf. Een strategie wordt voor een langere termijn vastgelegd vanuit machtscentra zoals overheden, universiteiten of musea terwijl deze tactisch kan worden gebruikt of toegeëigd door burgers en participanten.

Grofweg zijn we als samenleving verhuisd van het noordwestelijke kwadraat naar het zuidoostelijke. Van gefixeerde plaats en door instituties met autoriteit uitgestippelde strategie (de eerste zaal van elk museum van Beaux Arts begint gewoon met de 15 eeuw) zijn we via het postmoderne model (strategisch gebouwd museum zonder vast parcours) in een polyvalente ruimte beland.

‘Wij leven geheel in de kwadrant rechtsonder’, zegt Gielen. ‘Onze smartphone heeft ons gedrag op straat definitief veranderd. Wij gebruiken de ruimte naar eigen goeddunken en “laden” hem met betekenis. Zo ook hebben we een flexibeler omgang met erfgoed gekregen. De erfgoedsector kan zich niet onttrekken aan de eisen van de tijd. Dat hoeft ook niet. Ik ben helemaal voor een groot

publiek draagvlak voor erfgoed. Maar de sector dient zich van twee zaken rekenschap te geven.

Een: pal staan voor de ‘civiele’, zelfs politieke opdracht van de erfgoedexpert.

Twee: laten zien dat je bemiddelt.’

In de samenleving die fragmentariseert en globaliseert, gaat de waarheid van de geschiedenis verloren. Een netwerksamenleving verliest aan verticaliteit of historische diepgang, zegt Gielen.

‘In het kwadraat rechtsonder waarin wij leven heerst de vrije interpretatie, men kan de ruimte en het erfgoed naar zijn hand zetten. Ten goede en ten kwade. De erfgoedexpert kan de waarheid als historicus niet fixeren, maar hij kan wel de geschiedenis open houden, het verleden als potentie bewaren. En hij kan mensen leren te navigeren in het verleden. Dat beschouw ik als een van de belangrijkste opdrachten voor de erfgoedsector: zorg voor goede navigatietools. Dit is ook een kwestie van ethiek. Wie het verleden ontsluit is bezig met politiek. De erfgoedsector moet zich daar meer bewust van zijn.’

De civiele opdracht van de erfgoedsector is burgerschap genereren, vormgeven aan de samenleving, zegt Gielen, en die opdracht staat flink onder druk. Met een scheve grijns: ‘Wat nu volgt is een kleine boutade’.

‘Na de eeuwenlange strijd tegen het water, is er met het Poldermodel een nieuwe consensus in Nederland: de waarheid van de vrije markt. Niemand stelt deze ter discussie. De erfgoedsector heeft evenmin het lef om zich te keren tegen de vrijemarktideologie. We doen alsof we neutraal erfgoed tonen, maar gaan mee in de commercialisering en de snelle blockbustermentaliteit. Men heeft er geen verweer tegen, omdat men het eigen verhaal niet politiek durft in te zetten. Erfgoedbemiddelaars kunnen of durven niet terug politieke uitspraken te doen op grond van hun verhaal. In plaats van het bewust naar boven brengen van waarheidsgetrouwe noties om het maatschappelijk debat open te houden, gaan zij mee in een nostalgisch beeld van het verleden. In plaats van het adresseren van ecologische problemen, schotelen zij bezoekers romantische noties over het verleden voor.’

Hier ligt een onderzoeksterrein braak voor het hbo, vindt Gielen. Hij schudt zo enkele thema’s uit zijn mouw. ‘Hbo-studenten kunnen onderzoeken wat de invloed is van de mobiele telefoon op het sociaal weefsel. Zij kunnen terug in het verleden gaan en kijken hoe netwerken toen functioneerden. Hoe weefde de textielindustrie in de Gouden Eeuw een netwerk tussen Biella in Italië, Kortrijk in België en Tilburg? Hoe gaat dat nu?’

‘Voorheen zochten Marokkaanse vrouwen bescherming tegen de mannen door met elkaar een vrouwengemeenschap te vormen, waar tapijten werden gemaakt. Nu weven zij met de gsm een sociaal netwerk. De Belgische kunsthistoricus Paul van de Broek heeft hier ooit een mooie tentoonstelling over gemaakt.’

Dit brengt Gielen op de tweede ‘opdracht’ voor de sector: laat zien dat je een dramaturgie opvoert. ‘Bij mij werkt onderzoeker Hein Schoer aan een soundscape voor een museum in Zurich van een stam indianen in Canada. Hoe voorkom je dat je dit gaat exotiseren? Mag er op de geluidsband ook een overvliegend vliegtuig te horen zijn, of de stem van de onderzoeker? Je moet laten zien dat zo’n soundscape een esthetische constructie is, zoals een documentaire altijd een kiem van fictie in zich draagt. Ik zie hier een directe relatie tussen kunst en erfgoed.’

‘Nogal wat van de Fontysstudenten hebben een bijbaantje als acteur op de Efteling, waar zij het verleden doen herleven. Zij moeten dat geloofwaardig doen en tegelijkertijd een manier vinden om de complexiteit te tonen, door een zelfrelativerende laag in hun spel te laten doorklinken. Bemiddelen van erfgoed betekent laten zien hoe ensceneringen gemaakt zijn. Dus problematiseren in plaats van verhalen.’

Veel heeft Gielen gepubliceerd over het Postfordisme. Het werkmodel van de creatieve industrie, waar ook de erfgoedsector mee geconfronteerd wordt. ‘Kenmerkend is de kortademigheid. Het komen en gaan van mensen en tijdelijke projecten. Het snel willen en moeten scoren. De continue stroom evenementen, terwijl research, het diepgraven, wordt bedreigd. In de erfgoedsector trad het afgelopen decennium een ‘exhibitionisme’ in, zoals dat door de Duitse filosoof Peter Sloterdijk werd genoemd. Niet het materiaal voert de boventoon, maar de manier waarop het gepresenteerd wordt. Het tonen is belangrijker dan het getoonde.’ ‘Het vrijemarktdenken gaat over marketing, klanten, percentages eigen inkomsten. Begrijp me niet verkeerd, ik ben hier niet op tegen, maar het is niet de kern van het erfgoedverhaal. Als de sector zich hiermee vereenzelvigd, verzwakt het zijn positie. Door mee te gaan in deze belevingseconomie dreigt de Nederlandse erfgoedsector zich van haar eigen discours en expertise te laten bestelen. Zoals de kunstensector geen verweer had tegen de bezuinigingen omdat zij te veel meegegaan was in de vrijemarktretoriek. Zowel de erfgoedsector als de kunstensector kan zich hier alleen tegen verweren door zelf terug doordacht politiek te worden.’

De verhouding tussen inhoudelijke leiding, de artistieke of wetenschappelijke, en zakelijke kant van de instituties zijn al flink

verschoven. De macht zit meer en meer bij het management. De blijvers zijn de zakelijke leiding, de PR, marketing en communicatie, terwijl de inhoudelijke leiding of de wetenschappelijke staf vaker wisselt, soms contractueel verplicht. ‘Kunstenaars moeten ondernemen, hoogleraren moeten managen. De creatieve en intellectuele arbeid wordt gemarginaliseerd. Dat doe je in je ‘vrije’ tijd. Subsidies vanuit de potten voor de creatieve sector gaan niet naar diepgravend en reflexief onderzoek, maar worden gespendeerd aan bewegingssensoren, om te meten hoe het publiek zich gedraagt. Daarmee wordt ons inzicht van het verleden niet verdiept en genuanceerd.’

Ook in deze ontwikkeling ziet Gielen ‘brood’ voor het onderzoek aan de hogescholen. ‘Interessante vraag is in welke mate management van erfgoedinstellingen verschilt van gewone bedrijven. Hoe verdisconteer je de eigenheid van kunstenaars, musea? Wat is goed cultuurmanagement? Wat zijn de rolmodellen?’

Onderzoek dat, als het aan Gielen ligt, bijdraagt aan het actualiseren van de erfgoedpolitiek. ‘Om nog even aan de windroos te refereren, je moet de tactische ruimte veilig stellen als sector. De tactische ruimte om in het maatschappelijk debat te opereren zonder de kern van je verhaal te verliezen. Mijn agenda is het publieke domein, de straat en het internet. Ik maak mij bezorgd dat de politieke ruimte waar je het altijd anders mogelijke kan tonen en roepen, zwaar onder druk staat. Op straat hangen overal camera’s. Hoe voorkom je dat er een dominante bezetting van de ruimte ontstaat waar tegenculturen en alternatieve geschiedenissen of ‘contre-memoires’ geen ruimte meer krijgen?’ ‘De erfgoedsector als bemiddelaar van het verleden heeft hier een belangrijke opdracht’, zegt Gielen. ‘Archief is een machtsinstrument, Michel Foucault zei het al. Het archief is nog open, onbepaald. Alle informatie staat er neutraal en bereikbaar naast elkaar, zonder hiërarchie. Je kunt altijd terug naar het archief om een alternatieve geschiedenis te vinden en te ontsluiten. Die openheid van ons maatschappelijk archief of ons verleden: dat moet de erfgoedsector beschermen. Er moet altijd weer een ander verhaal over het verleden kunnen worden verteld dat overheersende visies telkens opnieuw kan onderuit halen. Dat is de democratische opdracht van de erfgoedsector.’

Stedelijke acupunctuur in Belgrado

Marnix Scholman was de eerste masterstudent die meedeed aan een van de design studio's van Stadslab. Hij kijkt terug op 'een van de gaafste projecten' in zijn academiëtijd. Tien dagen dompelde hij zich onder in een stroom van discussies, lezingen, schetsen, tekenen en plannen bedenken. Het team bestond uit 13 post-graduates, stedenbouwkundigen en architecten uit Afrika, Zuid-Amerika, Europa en meer in het bijzonder Servië. Want de opgave betrof een verwaarloosd gebied in de stad Belgrado. 'Een beetje de achterkant van de stad', zegt Scholman, 'tussen rivier en binnenstad. Een gebied ook waar regelmatig overstromingen zijn, waardoor geen ondernemer er wil investeren. We hebben geen af plan bedacht, maar een strategie van kleine, goedkope ingrepen die op den duur tot transformatie van het gebied kunnen leiden. Een soort stedelijke acupunctuur. Bijvoorbeeld gericht leegstaande gebouwen slopen of muren slechten, waardoor je nieuw zicht op de rivier creëert. Een andere interventie was het bedenken van kleine attracties langs de rivier om mensen te trekken. Zo zet je de rivier weer op de mentale en geografische kaart van de stad en dat trekt andere activiteiten, zoals kleine restaurantjes.

Scholmans bijdrage was minstens zo inventief en had een fraai Nederlands tintje. 'Terzijde van het plangebied ligt een enorm rangeerterrein dat nauwelijks wordt gebruikt. Bovendien wordt het station straks verplaatst - naar een onmogelijke plek, maar dat terzijde. Mijn idee was om het rangeerterrein onder water te zetten en daarmee de rivier uit te breiden. Je brengt zo de rivier naar de stad. Je creëert eigenlijk een nieuw waterfront, zonder dat je allerlei gebouwen hoeft te bouwen die je toch niet verkocht krijgt. Afgraven is niet alleen stukken goedkoper, je verkleint met dit 'overloopgebied' ook de kans op overstromingen.'

Stadslab Belgrado is afgerond in 2012. Stedenbouwkundige Scholman koos voor zijn master ook een Oost-Europees project. Zijn stelling: de grijze, uniforme massa aan na-oorlogse flats in Oost-Europa zijn veel flexibeler dan het vooroordeel wil. Zij kunnen heel goed de enorme woningbouwvraag opvangen, binnen hun stedelijke structuur.

Promotie-onderzoek naar netwerken

Het lectoraat Stedelijke en Regionale strategieën heeft zijn eerste promovendus: Alda Alagic. Zij promoveert weliswaar bij Luuk Boelens, hoogleraar planologie aan de Universiteit van Gent, maar haar onderzoek is geworteld in het programma van het lectoraat. Daar heeft zij haar aanstelling als promovendus en geeft zij naast haar onderzoek ook les. Alagic onderzoekt het ontstaan en de werking van actornetwerken in de ruimtelijke ordening. Theoretisch kader van haar onderzoek is de Actor Network Theorie, van founding fathers Bruno Latour, Michel Callon en John Law. Haar casestudie betreft de driehoek Eindhoven, Leuven, Aken. 'Deze samenwerking is een typisch bottom-up voorbeeld, met Philips als aanjager ervan in de jaren '80 en '90. Het bedrijf had namelijk in elke stad een laboratorium en om die efficiënter te laten functioneren moest er meer samenwerking komen tussen de drie steden.'

Het is een gaaf voorbeeld van de Actor Network Theorie juist omdat de sociale vernieuwing ontstond uit de noodzaak tot technolo-

gische vernieuwing, legt Alagic uit. 'Deze theorie stelt dat alle netwerken uit menselijke en niet-menselijke actoren (techniek, natuur, objecten) bestaat. Het biedt een model waarin het sociale en het technologische co-evolueren. Dat maakt het interessant voor stadsplanners en bouwers die van nature met niet-menselijke actoren - omgeving, planning - werken.'

Om het Elat-netwerk in perspectief te zetten zoekt Alagic nog naar een tweede casestudie waarbij sprake is van top-down initiatief, vanuit de overheid bijvoorbeeld. Een mogelijkheid is de samenwerking tussen de Brabantse steden bij de kandidaatstelling voor Europese Cultuurhoofdstad 2018. Alagic: 'Vergelijking geeft inzicht in het functioneren van de netwerken. Hoe zit het met de stabiliteit en met de effectiviteit?'

Alagic zet haar onderzoek ook in in de lespraktijk. 'We hebben met studenten het synergetisch netwerk rondom het natuurgebied De Grote Heide in kaart gebracht. We hebben de actoren geanalyseerd om van daaruit tot de ontwerpopgave te komen.'

Internationale denktank nu ook voor studenten

Marc Glaudemans, lector Stedelijke en Regionale strategieën, Fontys Hogeschool voor de Kunsten, Tilburg

Een uitgesproken internationaal perspectief kiest het lectoraat Stedelijke en Regionale Strategieën. Lector Marc Glaudemans, tevens directeur van de Academie voor Architectuur en Stedenbouw, organiseerde de afgelopen jaren masterclasses voor post-graduates in zulke uiteenlopende steden als Lublin, Fukuoka en straks Chengdu.

Onder de naam Stadslab organiseert Glaudemans masterclasses van enkele dagen tot enkele maanden, waaraan een steeds wisselend internationaal gezelschap van post-graduates deelneemt. Acht interventies in verschillende steden zijn er inmiddels geweest. De opgaven in het buitenland zijn allemaal onder het hoofdje Transformatie te vangen. Soms een enkel gebouw, vaker een gebied.

‘We zijn overgeschakeld op Engels als voertaal. Met het wegvallen van de taalbarrière kunnen we de masterclasses in het kader van Stadslab meer linken aan de masteropleiding. De bedoeling is dat studenten minstens een keer meedoen aan een internationale masterclass.’

‘Wij werken altijd met echte opgaven. Geen fictieve cases, maar opdrachten van externe partijen. De markt in Midden- en Oost-Europa is een beetje opgedroogd. We hebben onze aandacht verlegd naar Azië: China en Japan. China kijkt nu veel meer naar Europa dan naar Amerika. De snelle bouw van gridsteden maakt langzaam plaats voor een meer Europese mix van oud en nieuw. In het kader van het EU Partnership on Urbanisation is er op burgemeestersniveau een programma opgetuigd. Daar liggen voor ons interessante kansen.’

Bij zijn bezoek aan de Chinese Stad Chengdu, hoofdstad van de provincie Sichuan, was Glaudemans aangenaam verrast door herbestemmingprojecten. ‘Een oud fabrieksterrein was getransformeerd tot Music City. Dat was heel goed gedaan. De aandacht voor openbare ruimte is er sowieso groot.’

Glaudemans is in onderhandeling met Chengdu over een reeks van masterclasses. De stad is een interessante casus omdat er een enorme stadsuitbreiding gepland is en tegelijk in de bestaande stad een transformatie gaande is die al geleid heeft tot populaire functievermenging in de oude delen.

Europa staat ook in de belangstelling bij Amerikaanse steden. Boston en Alexandria (vlakbij Washington in de staat Virginia) zijn geïnteresseerd in de Dutch approach van het ontwerpend onderzoek. De eerste prille contacten zijn gelegd.

De waarde van Stadslab en ons programma in Tilburg ligt meer in de methode dan de inhoud van projecten, zegt Glaudemans. ‘De opgaven, of het nu nationale dan wel internationale cases betreft,

zijn telkens anders. Wij hebben ze niet geselecteerd op samenhang, want de vraag komt op ons af. Bovendien zijn het altijd kortlopende projecten. Onze structurele bijdrage aan het onderzoek is het didactisch model. Onze versie van *Research by design*, of te wel ontwerpend onderzoek. De kunst is om het proces open te houden. Je zet het ontwerpen in voor vraagstukken waarvan de uitkomst nog niet vaststaat. Stadslab hanteert een denktankachtige methode waar je in korte tijd meerdere scenario’s kunt visualiseren.’

‘Op de hbo’s is er nooit een echt onderzoeksprogramma geweest. Daar is te weinig tijd en te weinig capaciteit voor. We werken tenslotte met gastdocenten die je per project aantrekt. Bovendien komen de hbo-bachelors niet voor theorievorming. Met de komst van de lectoraten is er wel iets veranderd. De focus is helder komen te liggen op de *reflective practitioner*. Professionals die kunnen reflecteren op context en opdracht.

Wij trainen onze studenten in wat ik beschouw als de hoofdcompetentie: een vraag omzetten in een ruimtelijk plan. Architecten en stedenbouwers moeten ruimte terug winnen. Zij moeten in een vroeg stadium aan tafel schuiven om de vraag te kunnen stellen: wat zou hier de opgave kunnen zijn? Want als de opgave al geformuleerd is zijn de belangrijkste beslissingen al genomen en rest je weinig anders dan de envelop maken.

De opzet van de masterclasses heeft een hit-and-run-gehalte, dat is tegelijk de sterke en de zwakke kant. Sterk omdat het functioneert als een hogedrukpan, waarin een internationaal gezelschap met uiteenlopende disciplines moet samensmelten tot een ontwerp. Zwak omdat het nooit meer dan een aanzet kan zijn, waar de opdrachtgevende partij (n)iets mee kan doen.

Glaudemans: ‘Wij zijn er om op korte termijn dingen mogelijk te maken. Wij zijn de outsiders, maar die status koesteren we. Onze aanbevelingen zijn openbaar en de stad kan ons gebruiken om zaken open te breken.’

‘Maar’, vervolgt hij, ‘we zijn nu een driejarige verbintenis aangegaan met de Japanse stad Fukuoka en ik ben heel benieuwd wat dat op gaat leveren.’

Glaudemans ziet de toekomst van het hbo met optimisme tegemoet. ‘Het onderwijs is nog heel erg gericht op de output van de reguliere opleiding. In die eerste vier jaar moet nu alles verdiend worden. Maar per 1 januari 2015 wordt de beroepservaringsperiode voor de architecten die van de masteropleiding afkomen verplicht. Er ligt een grote markt braak voor dat tweejarig traject. Ik zie het als een voorbode van permanente nascholing van architecten, lifelong-learning. Dit biedt het hbo enorm veel mogelijkheden. Inhoudelijk, van driedaagse opfriscursussen tot MBA-achtige programma’s, maar ook zakelijk en commercieel. Een echt verdienmodel.’

Brabantse flavour

Ook de vragen die binnenkomen bij de architectuurafdeling van de academie en uitgediept worden door de studenten in ateliers, worden open tegemoet getreden. Het zijn vrijwel zonder uitzondering transformatieopgaven.

Glaudemans: 'Onze methode is simpel en direct. Wij benaderen de vraagstukken met een open blik, trachten via interviews met betrokkenen zoveel mogelijk aan de weet te komen en doen - op basis van per definitie onvolledige data - een voorstel.

Vervolgens gaan we verder in gesprek met de opdrachtgever.

Neem de herbestemming van de fabriek waar ooit Europa's grootste leerlooier was gevestigd, het KVL-terrein in Oisterwijk. De crux zit hem, zoals bijna altijd, in het zoeken van programma. Wat kan er mee gedaan worden? We zoeken een bestemming in de vrijetijdsindustrie en proberen actoren te koppelen aan deze gebouwen. Voor elk project nodigen we externe expertise uit. In Oisterwijk leiden Tom Bergevoet en Maarten van Tuijl het atelier, vanuit hun ervaring met tijdelijk gebruik van gebouwen, ook vrijetijds-hoogleraar Hans Mommaas is er bij betrokken.

Een ander voorbeeld is de toekomstvisie voor de Brabantse gemeente Oirschot. Deze gemeente was van oudsher gericht op alliantie met de andere Kempengemeenten, maar wil zich nu profileren als een hoogwaardige en toeristisch aantrekkelijke suburb van Eindhoven. Dus meer in stedelijk perspectief. Wij maken een analyse van Oirschot en zoomen daarbij in op onder andere het militair en religieus erfgoed dat in ruime mate aanwezig is. In wat voor scenario's kun je leegstaande kazerne en kloosters inzetten? Inspirerend voorbeeld hierbij is het onderzoek Nieuwe Markten, van Urban Unlimited.

De toevoer van cases is de komende tien jaar wel gegarandeerd, zegt Glaudemans met gevoel voor understatement. Er zijn hele lijsten opgesteld van individuele gebouwen en ensembles die zonder uitzondering voor een transformatieopgave staan. 'Elk jaar nemen we in ons programma een of meer van dergelijke opdrachten aan.

De lessen van Archimedes

Bart de Zwart, postdoc onderzoeker bij het lectoraat Brainport, Fontys Hogescholen, locatie Eindhoven

De manier waarop Eindhoven op de resten van de oude industriële stad een nieuwe toekomst bouwt, inspireert onderzoeker Bart de Zwart. Erfgoed speelt hierbij een belangrijke rol: ‘Strijp S is meer dan een marketingverhaal, want daar kom je er niet mee. Er moet substantie zijn. Erfgoed kun je gebruiken om momentum te creëren.’

‘De regio is het Wilde Westen van de planning’. De typering is van oud-rijksadviseur voor het landschap Dirk Sijmons, maar Bart de Zwart haalt de uitspraak met instemming aan. ‘De regio als schaalniveau is het domein van talloze spelers, van bestuurslagen en samenwerkingsverbanden tot maatschappelijke organisaties als ANWB, Natuurmonumenten, en de boeren niet te vergeten. Die drukte kan een hindermacht zijn maar biedt ook ruimte voor onvermoede coalities.’

Voor een onderzoeker is het een fascinerend schouwspel om te zien wat er gebeurt als er een steen in deze regionale vijver wordt gegooid. Alleen een plan is al genoeg om partijen in beweging te brengen en gesprekken op gang te laten komen. Als onderzoeker kun je precies zien welke posities ingenomen worden.

De Zwart: ‘Iedereen bemoeit zich met deze *Matters of Concern*, zoals Bruno Latour het noemt en alle actoren gaan iets van zo’n plan vinden. Daar kun je als onderzoeker je voordeel meedoen als je, zoals wij, actoren in beweging wilt krijgen. Je doet een eerste voorzet en dan weet je wie je nodig hebt.’

In deze regionale context opereert het lectoraat Brainport van de Fontys hogeschool in Eindhoven, waaraan De Zwart als onderzoeker verbonden is. Hij werkt aan zijn promotie over de politieke rol van het ontwerp in ruimtelijke ontwikkelingsprocessen en geeft les aan de opleidingen Vastgoed & Makelaardij en Financial Services Management, behorend tot de hogeschool Management Economie en Recht. Met zijn studenten heeft hij een handvol onderzoeken lopen, alle in pril stadium want de vastgoedtak van het lectoraat bestaat nog niet zo lang. Inbedding in de regio is het gemeenschappelijke thema. Het zijn geen academische onderzoeken, want zij dienen alle drie een praktisch doel: inzicht in de situatie juist om die te kunnen verbeteren.

Het meest ambitieuze onderzoek betreft een meerjarig programma rond de commerciële leegstand in de regio Eindhoven. De Zwart: ‘We starten met het meten van de leegstand van kantoren, winkels en op bedrijventerreinen. Op regionale schaal is hierover nog weinig bekend en bestaande monitoren schieten tekort. Er is veel verborgen leegstand en we gaan dan ook op onderzoek uit: kijken waar het licht brandt. De tweede fase is toepassingsgericht en moet leiden tot de Werkplaats Brainport, een kennisplatform waarin publieke en private partners hun *best and worst practices* inbrengen.

Studenten en experts van Fontys reviseren deze praktijken samen met betrokken professionals om wederzijds de kennis en inzichten te vergroten. Kunnen er nieuwe instrumenten bedacht worden om de leegstand te bestrijden en hoe kunnen we bestaande gereedschappen beter inzetten?’

De manier waarop Eindhoven de slag naar een postindustriële stad gemaakt heeft, inspireert De Zwart. ‘Eindhoven is geheel vervlochten met de opkomst van de industrie en in de jaren negentig kwam de stad bijna van de ene op de andere dag tot stilstand. Daf ging failliet en Philips verplaatste productieafdelingen naar Oost-Europa en het hoofdkantoor naar Amsterdam. Vrij radicaal ontstond er een ruimtelijk vacuüm in de stad maar ook een leegte qua betekenis. Op de resten van de oude industrie bouwt Eindhoven een nieuwe toekomst. Erfgoed speelt hierbij een wezenlijke rol. De hightech branche is gegroeid uit de oude identiteit van industriële innovatie, en is tot bloei gekomen door alert mee te bewegen met internationale stromen. Strijp S is meer dan een marketingverhaal, want daar kom je er niet mee. Er moet substantie zijn.’

Die substantie zoekt De Zwart niet alleen in zijn onderzoek naar de leegstand maar ook in de twee andere lopende onderzoeken. In opdracht van de Regio Midden-Limburg, bekijkt De Zwart met zes studenten de innovatiemogelijkheden in dit gebied rond de steden Weert en Roermond. ‘Dit deel van Limburg is een overgangsgedebied tussen de hightechregio Eindhoven en de Chemelotcampus bij Maastricht. Zelf hebben ze zich omgedoopt in Keyport: sleutelgebied. Tot wat is de vraag.’

Een nadere blik op de bedrijvigheid leert dat er nogal wat bedrijven zijn gerelateerd aan vezels: de bekendste is Rockwool met zijn steenwol, maar er zijn ook kartonfabrieken en zaadverdelingsbedrijven.

‘Zo’n onvermoede combinatie biedt openingen’, denkt De Zwart. ‘Bedrijven kennen elkaar vaak niet en komen dus niet op nieuwe dwarsverbanden. Wat als we deze achterhalen via interviews en rondetafels organiseren met de ondernemers en stakeholders.’

Hij ziet mogelijkheden voor keteninnovatie - ‘in Brainport denken toeleveringsbedrijven bijvoorbeeld heel actief mee met de productie van chipmachines bij ASML’ - sectorinnovatie of initiatieven als campussen en bedrijfsverzamelgebouwen, waar verbindingen gelegd kunnen worden tussen de bedrijven. Ook in Venlo speurt De Zwart met studenten naar bronnen van verandering. ‘Venlo is een typische middelgrote stad. De belangstelling voor middelgrote steden groeit, Europa is tenslotte het continent van de middelgrote steden (van 100 tot 250 duizend inwoners) Die steden hebben vaak kwaliteiten, waar het verleden nog in doorschemert: de Hanzesteden, de textielsteden, de havensteden. Zij zijn vaak specifiek en complementair, ingebed in een regionaal netwerk. Interessant zou zijn om Venlo te beschrijven in samenhang met de regio. Hoe is zij daarin geworteld? Wat vertellen de taalgrenzen, hoe is de stad functioneel en cultureel

vertakt, hoe lopen de infrastructurele lijnen? Zo ontdek je de specifieke kwaliteiten van de stad en die kunnen weer aanknopingspunten bieden voor toekomstige ontwikkelingen.

'De vastgoedsector zal moeten leren om op een contextuelere manier te ontwikkelen. Goed onderzoek naar wat er is in een regio, qua erfgoed, *assets*, dynamiek, kapitaal, ondernemerschap is de basis voor nieuwe koppelingen. Wat zijn de kwaliteiten, de vaste punten in zo'n regio? Die vaste punten, erfgoed is er zonder meer een van, kun je gebruiken om momentum te creëren. "Geef mij een steunpunt en ik til de aarde op", zei Archimedes al.'

Het verhaal achter de Vechtdalidentiteit

Lector Willem Buunk van het lectoraat Area Development aan Hogeschool Windesheim, Zwolle

Achter politieke keuzes gaan waarden schuil en ook beleidsplannen stoelen deels op impliciete argumenten. Lector Willem Buunk en zijn medewerkers willen deze zichtbaar maken en daarmee de besluitvorming verbeteren. Via zoveel mogelijk verbale en schriftelijke uitingen van allerlei betrokkenen bij een project, brengen zij in kaart welke waarden ten grondslag liggen aan de ideeën en plannen.

‘In het vakgebied ruimtelijke ordening is men het ontwend om te denken over waarden. Men spreekt alleen nog in vaktechnische zin over waarden: natuurwaarden en cultuurhistorische waarden, vaak wettelijk vastgelegd. De afgelopen 15 jaar ging het in gebiedsontwikkeling over belangen’, zegt Willem Buunk met de klemtoon op het laatste woord. ‘Maar in deze processen worden wel heel wezenlijke keuzes gemaakt. Dan moet je weten op welke onderliggende waarden die besluiten zijn gestoeld.’

Lector Willem Buunk van het lectoraat Area Development aan Hogeschool Windesheim in Zwolle en raadslid voor de VVD-fractie in Utrecht, zon op een manier om de onderliggende waarden terug te krijgen in de politieke en ruimtelijke arena.

In samenwerking met De Argumentenfabriek ontwikkelde zijn lectoraat de Waardenkaart Ruimtelijke Ordening die een overzicht geeft van de 23 onderliggende waarden waarop politici zich beroepen bij de keuzes in de ruimtelijke inrichting van Nederland. De kaart is gebaseerd op literatuuronderzoek, het napluizen van partijprogramma’s en denksessies met deskundigen. Buunk: ‘We hebben gebruik gemaakt van de discoursanalyse, zoals die onder andere is toegepast door Maarten Hajer [directeur Planbureau voor de Leefomgeving, MB]. Kort gezegd, je construeert een verhaal op basis van zo veel mogelijk verbale en schriftelijke uitingen van de actoren over een project. Wij benoemen als onderzoekers de onderliggende waarden, dus natuurlijk zit er een element van interpretatie in. Dat geldt voor alle taaluitingen waar onderzoekers met een discursieve analyse hun beeld van geven. Maar wij doen dat in onze onderzoeksmethode in een afzonderlijke fase, waarin wij zo nodig zelf woorden toevoegen aan de analyse. Die interpretatie is heel zorgvuldig en blijft zo dicht mogelijk bij de empirie.’

De 23 waarden die Buunk en zijn onderzoekers destilleerden uit de praktijk zijn op de Waardenkaart geordend in vijf normatieve posities. Deze zijn ontleend aan het werk van de Amerikaanse moraalpsycholoog Jonathan Haidt. Het zijn: zorg en empathie, loyaliteit en trots, zuiverheid en schoonheid, rechtvaardigheid en wederkerigheid en tot slot in zijn eentje, respect voor autoriteit. De variëteit aan waarden kan beter worden begrepen in de relatie met de normatieve positie waarmee telkens een set van waarden

nauw verbonden is. Om een voorbeeld te geven: de positie Zuiverheid en schoonheid is verbonden met de waarden harmonie, rentmeesterschap en matigheid (‘Daar is de christelijke hoek in te herkennen’, zegt Buunk) en diversiteit. De positie Rechtvaardigheid en wederkerigheid omvat onder meer gelijkheid en gelijkwaardigheid (‘Kijk de PvdA’) en groei (‘Meer VVD’).

Zo’n kaart is vooral bedoeld om helderheid te verschaffen in het ruimtelijk en politiek debat. ‘Goede besluitvorming doet recht aan alle opvattingen. Het is beter dat een opvatting gewogen wordt en vervolgens afgewezen, dan dat ie helemaal niet aan bod komt.’ De kaart zorgt er ook voor dat je je argumenten paraat hebt en dat ze niet allemaal uit dezelfde hoek komen. Buunk: ‘Wat je bijvoorbeeld ziet zijn de blinde vlekken in de ruimtelijke ordening. Ingenieurs, planologen en stedenbouwkundigen hebben weinig oog voor de waarden die zijn verbonden met de normatieve positie van loyaliteit en trots, terwijl in de politiek dit gearticuleerde waarden zijn, niet alleen bij de PVV en de SP maar zeker ook bij CDA en VVD. De dominante denklijnen in de ruimtelijke ordening zijn verbonden met zorg en rechtvaardigheid: iedereen moet goed kunnen wonen versus ruimte moet economische groei bevorderen.’

‘Die eenzijdige oriëntatie kan het voortbestaan van het vak ruimtelijke ordening in gevaar brengen. Het versmalt de legitimatie. Ik maak mij ernstig zorgen over het vak en juist daarom acht ik het van groot belang recht te doen aan de pluriformiteit van opvattingen in de samenleving.’

‘Een ander voorbeeld betreft de ecologen. Zij hameren vooral op bescherming (van natuur en landschap), een waarde die is verbonden met de normatieve positie van zorg en empathie. Zij missen aansluiting bij waarden zoals eigenheid en trots. Dat zijn typisch waarden die wel worden weerspiegeld in beleid dat zich richt op behoud van erfgoed. Ecologen helpen hun eigen briljante ruimtelijke concept van de Ecologische Hoofdstructuur om zeep, door waarden als eigenheid en gemeenschap geen prominente plaats in dat discours te geven. Het concept van de EHS sluit daarmee niet goed aan bij voorkeuren van groepen mensen en bij de beleving die bewoners van een gebied hebben van hun natuur. Daardoor is het recent ook politiek onder vuur komen te liggen’

Tegelijk met de politieke waardenkaart voerde Buunk met collega Marloes van der Weide een onderzoek uit naar het programma Ruimte voor de Vecht, in samenwerking met de provincie Overijssel, een typisch voorbeeld van een programma op het grensvlak van waterbeheer, natuur en landschap. In de jaren 1993 en 1995 kwam het water tot de rand van de dijk in het Vechtdal, dus ook daar moest ruimte voor de rivier geschapen worden. Was het eerst een louter waterstatelijke opgave, toen de provincie de fakkel overnam van Rijkswaterstaat leidde dat tot verbreding van het discours. Ingrepen in de loop van de rivier hebben immers consequenties voor boeren en recreatieondernemers langs

de oevers. Bovendien besloot de provincie tot een algehele, nieuwe impuls voor de regio. Buunks onderzoek begon in 2010 en het eerste project is in 2012 afgesloten.

In een vergelijkbare exercitie als voor de waardenkaart RO plozen Van der Weide en Buunk talloze beleidsnota's, notulen en andere schriftelijke bronnen na, voerden gesprekken met bewoners en deskundigen en raadpleegden websites als Mijn Vechtdal-mijn verhaal. Uit de aldus vergaarde informatie destilleerden zij vier dominante verhaallijnen binnen het discours over het Vechtdal: de 'welvarende Vecht' (het economisch verhaal), de 'halfnatuurlijke rivier', de 'herontdekking van de Vechtdalidentiteit' en de 'verbindende Vecht'.

Vervolgens benoemden de onderzoekers de waardensets die in de verhaallijnen schuilen. Het voor het voetlicht brengen van deze waarden die een rol spelen bij de inrichting van het Vechtdal, zal de besluitvorming bij provincie, waterschappen en gemeenten verbeteren, is Buunks heilige overtuiging.

Buunk: 'Neem de 'half-natuurlijke rivier', deze verhaallijn telt drie waardensets: veiligheid, natuurwaarde en levendige rivier. De set veiligheid is de dominante, daar was het tenslotte allemaal om begonnen. In deze set treffen we bescherming aan als een belangrijke waarde. Matigheid: de rivier is half-natuurlijk, want het moet wel controleerbaar blijven. Verstandigheid: we lopen vooruit en zijn bedacht op gevolgen van klimaatverandering. Schuld en boete: dit is echt een onderliggende waarde, want niemand spreekt deze uit. Toch klinkt het door, want dat wij ons moeten aanpassen aan klimaatverandering is een direct gevolg van ons consumptiepatroon.'

De verhaallijn 'herontdekking van de Vechtdalidentiteit' is iets speculatiever. 'Alleen al door de term Vechtdal te gebruiken, laat je zien dat je de werkelijkheid construeert', zegt Buunk. 'Stel dat je een enquête zou houden onder bewoners van de streek, dan denk ik niet dat veel inwoners zich uit zichzelf Vechtdaller zullen noemen, zeker de Zwollenaren niet. Dat blijven Blauwvingers - een typering uit de Hanzetijd die verwijst naar hun zuinigheid. Dus, zeker zijn er kanttekeningen te maken bij de streekidentiteit. Vaak is het een constructie die gebiedspromotie dient; het stimuleren van de verkoop van jam, sap en kaas.'

Maar de eigenheid van het Vechtdal is een waarde, zegt Buunk, dat blijkt uit de verhalen van de bewoners over de streek en ook uit andere bronnen als de Cultuurhistorische atlas van het Vechtdal, met de sporen uit het militair verleden, de landgoederentraditie en de curiosa als de enige nog bestaande marke. Erfgoed is nauw verbonden met de streekidentiteit.

Het lectoraat werkt aan een vervolg op het Vechtdalproject. Buunk: 'We hebben voornamelijk verhalen van oude, witte mannen. Onderzoeker Marloes van der Weide en onderzoeker 'storytelling' Tjirk van der Ziel, verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede, halen nu verhalen op bij andere groepen, zoals vrouwen en studenten. Die verhalen gaan we verder analyseren.'

Een tweede lopend onderzoek is de ontwikkeling van een waardenkaart Natuur, die ook het landschap omvat. Het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I) en Staatsbosbeheer dragen aan de financiering bij.

'We gaan beleidsdocumenten over natuur en landschap analyseren, vervolgens organiseren we samen met De Argumentenfabriek denksessies over thema's als de voors en tegens van ecoducten, samenhangende visies op landschapsherstel en de kwestie agrarisch natuurbeheer. Daarna gaan we kijken welke waarden aan de ideeën, plannen en voornemens ten grondslag liggen. En die brengen we in kaart.'

Als raadslid weet Buunk hoe makkelijk het politieke debat uitmondt in besluitvorming die niets meer is dan handjeklap. Het zichtbaar maken van de onderliggende waarden kan de besluitvorming verbeteren, want de argumenten verrijken. Bovendien, zegt Buunk, we hebben in het debat vaak te maken met diffuse concepten als bijvoorbeeld de Spontane Stad. Het is goed om te analyseren welke waarden daarachter schuil gaan. Om vast zelf het antwoord te geven: diversiteit, uit de categorie Zuiverheid en schoonheid en zeggenschap, uit Respect voor autoriteit.

Ken uw bezoeker

Michiel Flooren, programma manager Gebiedsontwikkeling & Leisure, lectoraat Experience in Hospitality & Leisure, Saxion Hogescholen, Deventer

Er is nog een wereld te winnen voor erfgoed in Overijssel. Slechts 9 à 10 procent van de bezoekers reist om cultuurhistorische redenen af naar de provincie. 'Als je dat afzet tegen het enorme aanbod van erfgoed, dan weet je dat nog lang niet alles is ontsloten'. Met het model *Visitor's journey* onderzoekt het lectoraat de motieven van bezoekers.

Van al het praktijkgericht en vraaggestuurd onderwijs op de hogescholen spant het lectoraat Experience in Hospitality & Leisure niet toevallig de kroon als het gaat om het uitnodigende gebaar. Op de site staat de open invitatie: 'Uw complexe vragen zijn bepalend voor de onderzoeksagenda van het kenniscentrum Hospitality', gevolgd door een button 'Direct contact opnemen'. Hier winden ze er geen doekjes om. Het kenniscentrum, onderdeel van de Hospitality Business School, Saxion Hogeschool in Deventer, levert onderzoek en studenten op maat. Concreet, toegepast en met direct resultaat. 'Wij zoeken ondernemende organisaties die zoeken naar innovatieve producten', zo vat onderzoeker Michiel Flooren het samen. 'Ons uitgangspunt voor onderzoek is een concrete casus, aangedragen door derden die past bij ons lectoraat. De studenten doen onder andere haalbaarheidsonderzoek en ontwikkelen businesscases. De provincie Overijssel is een grote opdrachtgever en we werken ook regelmatig voor Regionale Bureaus voor Toerisme.'

Flooren is bij het lectoraat docent en onderzoeker Gebiedsontwikkeling en Leisure. Erfgoed is 'zijn' terrein. 'Er is bijvoorbeeld het onderzoek in opdracht van de provincie Overijssel naar historische buitenplaatsen als Twickel en De Haere. Het Twents toerismebureau zet Twente in een recente campagne neer als 'landgoed van Nederland'. Dus er is momentum voor de landgoederen. Het is een onderzoek naar het beter laten renderen van cultuurlandschap. Een b&b in de stoeterij, een kunstfestival, een fair, wandelroutes, horeca. De consument wil van alles. Het goed in beeld brengen van de markt vraag voor de producenten is een van de manieren om tot een businesscase te komen.'

Er is nog een wereld te winnen voor erfgoed in Overijssel. Uit onderzoek van Flooren blijkt dat slechts 9 à 10 procent van de bezoekers om cultuurhistorische redenen naar de provincie afreist. Flooren: 'Als je dat afzet tegen het enorme aanbod van erfgoed, dan weet je dat nog lang niet alles is ontsloten.'

Over de motieven van de bezoeker is weinig bekend, en dat geldt ook voor die van producenten van erfgoed. Flooren: 'Wat zijn de drijfveren van de aanbieders van erfgoed, waarom lopen vrijwilligers zich uit de naad?' De vragen intrigeerden hem en hij besloot tot verder onderzoek. In het kader van zijn dissertatie 'Erfgoed en

toerisme in Twente en de IJsseldelta' bij hoogleraar Jan Kolen (VU) zette hij een enquête uit onder bezoekers aan de IJsseldelta en aan Twente. De regio's verschillen onderling sterk. Twente, het land van de Tukkers, van FC Twente, van de textielsteden als Enschede, is historisch flink geworteld. Iedereen kent het wel en kan het op de kaart vinden. De IJsseldelta daarentegen is vooral een bestuurlijke constructie. Fysisch en geografisch is het wel een eenheid, maar het bestaat pas sinds 2008 als 'merk'. Iedereen kent de gemeenten Kampen en Zwolle, maar de bovengemeentelijke constructie IJsseldelta zal voor weinigen voor zichzelf spreken.

Zeshonderd mensen per regio ondervroeg Flooren. Hij splitste de reacties van bezoekers naar diverse soorten erfgoed (waaronder religieus, agrarisch, archeologisch, monumenten, landgoederen en historische dorpsjes). Een opvallende uitkomst betrof de loyaliteit aan archeologische monumenten. In beide regio's gaven de bezoekers aan vaker terug te willen komen en een bezoek aan te bevelen aan anderen. Flooren: 'Hier ligt een potentiële schatkamer voor de regio. Nog meer dan bij de monumenten waar bezoekers in beide regio's zich wel tevreden betoonden, maar geen behoefte hadden aan een herhaalbezoek. Al willen ook zij anderen een bezoek aanbevelen.'

Het promotie-onderzoek van Flooren strekt zich uit tot de vraag wat de sociaal-psychologische betekenis is van erfgoed voor de identiteit van regio's. Binnen de context van vrijetijd. 'Het gedrag van dagjesmensen en verblijfsrecreanten staat centraal'. Middels het model van de *Visitor's journey*, dat hij mede met lector Thomas Thijssen heeft ontwikkeld, verkrijgt Flooren inzicht in de motieven van bezoekers. Het model ondervraagt de ervaringen van de consument vooraf, tijdens en na het bezoek aan een erfgoed-attractie. Zijn verwachting, beleving en herinnering.

'Erfgoed was altijd een zaak van experts, nu wordt het meer van de gebruiker. Maar dan moet je die wel kennen. Hoe meer je weet, hoe beter producenten in kunnen spelen op de vraag. Zo blijkt bijvoorbeeld dat bewoners veel meer geïnteresseerd zijn het industrieel erfgoed dan toeristen. Zij hebben binding met het verleden, want het is ook hun verleden. De enquêtes brachten ook een verschil in reistijd aan het licht. De bereidheid van mensen om te reizen is veel hoger voor museumbezoek dan voor het bijwonen van een cultuurhistorisch festival. Dat is relevante kennis.'

Recentelijk hebben studenten de website ontwikkeld: de culturele biografie van de IJsseldelta. Bewoners, gebruikers en ondernemers kunnen daar hun verhalen kwijt. Waar zijn zij trots op, wat koesteren ze? Het concept wordt gepresenteerd aan toeristisch-recreatieve organisaties in Twente. Flooren pleit in alle opzichten voor een grotere betrokkenheid van burgers. 'Naast de deskundige moeten de bewoner en bezoeker een

stem krijgen, ook in de selectie van het erfgoed. Het kan best zijn dat juist het tiende bruggetje heel waardevol is vanwege het verhaal erachter. Dan moet je die bewaren, en een ander laten schieten. Beleving dient sowieso een belangrijker plaats te krijgen. Laat de IJsselvallei weer rood-bruin kleuren door de originele bruinrode runderen terug in de wei te brengen.'

En, voegt hij er met nadruk aan toe: 'Ik ben een absoluut voorstander van het souvenir. Wie herinnert zich niet de steen die hij als 12-jarige meenam van vakantie. Een echt *mnemonic device*, om het wetenschappelijk te zeggen. Tastbaar, geurend, stoffelijk en herinneringen oproepend. Het symbool van de totaalbeleving, die alle zintuigen raakt, waar wij op uit zijn.'

Een leeg paleis vol keuzes

De toekomst van Soestdijk

Lectoraat Cultureel Erfgoed, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (Reinwardt Academie)

Riemer Knoop

Het lectoraat: blik op de erfgoedpraktijk

Het lectoraat Cultureel Erfgoed aan de AHK startte met de befaamde Peter van Mensch in 2006. De afgelopen zeven jaar is het veld van het erfgoed in snelle beweging gekomen, als gevolg van technologische ontwikkelingen, decentralisatie en verontstatelijking van het cultuurdomein. Dat gebeurde weer tegen de achtergrond van allerlei globalere processen zoals migraties en de prangende identiteitskwesaties als gevolg daarvan. In de huidige lectoraatsperiode is de blik verschoven van theoretische integratie van het uitdijende erfgoedterrein naar de erfgoedpraktijken zelf (Dibbits en Knoop 2011). Hoe ontwikkelen zich nationale iconen in een tijd van Europese integratie? Wie is de ander, hoe geven we betekenis aan plaats, tijd en gemeenschap? De focus ligt op handelingsperspectieven en bewustwording van posities, het kunnen overzien van keuzes en het ontwikkelen van scenario's en strategieën. Wie bewaart wat, ook immaterieel zoals met tradities en *fashion*, waarom en waartoe, en hoe maak je dat inclusief? Dat zijn de vraagstukken van vandaag en morgen.

Ruimtelijk ontwerp en de rol van erfgoed komen in het Reinwardt-onderwijs slechts zijdelings aan de orde. Wel gaat er veel aandacht uit naar het daarmee verbonden vraagstuk van culturele waardstelling. Het beredeneren van keuzes in de omgang met erfgoed is immers overal van belang. Dat past ook goed in het nieuwe lectoraatsprogramma voor de lopende vier jaar, waarin onderzoek plaatsvindt naar identiteitskwesaties, intenties bij collectievorming, veranderingen in *governance* en de perceptie van erfgoedpresentaties. Die lijnen raken aan processen waarin erfgoed gewaardeerd wordt, de condities waaronder erfgoed ontstaat, en de arena's waarin daarover wordt onderhandeld.

Het onderzoek: Soestdijk leeg, wat nu?

Landgoed Soestdijk is een van de meest complexe herbestemmingsopgaven van het land. Dankzij de lange koninklijke bewoning kregen de gebouwen en tuinen een hoge icoonwaarde. Sinds 2004 staat het leeg en ondanks uitputtend onderzoek is nog geen evidente nieuwe functie gevonden. Dat is helemaal niet erg. Soms zijn periodes van rust nodig om nieuwe kwaliteiten aan te trekken en tot bloei te laten komen. Oude associaties krijgen de kans gerelativeerd te worden, en soms zelfs te verwaaien. Dat zijn wezenlijke kwesaties voor het lectoraat Cultureel erfgoed aan de Reinwardt Academie, dat in onderwijs en onderzoek de praktische omgang met erfgoedwaarden en reflectie daarop centraal stelt. Het onderzoek dat ik in 2007 voor de

Rijksgebouwendienst uitvoerde naar Paleis Soestdijk (Knoop 2007) is een voorbeeld van een bijdrage aan herbestemmingsonderzoek. In onderwijs en onderzoek bouwen we hierop voort.

De ruimtelijke opgave van Soestdijk was en is nog steeds uiterst complex te noemen. Het landgoed bestaat uit 25 gebouwen en objecten, tezamen bijna 20 duizend vierkante meter, gelegen op 185 hectare gemengde park-, tuin- en bosgrond, ontstaan uit de hofstede van een 17de-eeuwse Amsterdamse burgemeestersfamilie en in een tiental stappen verbouwd, gegroeid, gekrompen en aangepast voor allerlei functies van een landelijk vooraanstaande familie. De laatste huurder van dit rijkseigendom, prins Bernhard, overleed eind 2004. Hij had er met vrouw en kinderen ruim zeventig jaar gewoond, in een gecombineerde woon- en werkfunctie, als uiterst zichtbaar centrum van een zich na de oorlog saamhorig hernemende natie. Gedurende deze lange periode waren het huis en de tuin intensief gebruikt, maar niet heel goed onderhouden. De kachel in het paleis stond altijd aan, en in het bos mocht niets gerooid worden. De verweesde familie ruimde de gebouwen na 2004 grondig uit, met verwijdering van elke fysieke aanleiding voor herinnering aan de laatste periode. De vraag rees: wat moet er mee?

Onderzoeksprogramma Rijksgebouwendienst

De Rijksgebouwendienst, de huisbaas namens de staat, vatte deze opgave gewetensvol op. In afwachting van definitieve herbestemming moest eerst de publieke aandacht voor de gebouwen en de omgeving worden gekanaliseerd. Dat gebeurde door openstelling voor rondleidingen in een tijdelijk gerestaureerd en gemusealiseerd gedeelte van het paleis. Tussen eind 2006 en eind 2010 maakten daar bijna 400 duizend mensen gebruik van. Een indicatie van de vraagstukken die de keuzes voor herbestemming zouden bepalen bleek al uit de samenstelling van het publiek. Met een gemiddelde leeftijd van 58 jaar en voor tweederde bestaande uit vrouwen was die bepaald niet representatief voor de gehele bevolking. Een monument voor de periode Juliana & Bernhard zou een kort en eenzijdig leven beschoren zijn. Een vergelijkbaar bezwaar gold een museale functie over de relatie Oranje en Nederland, waarmee immers het prestigieuze Rijksmuseum Paleis het Loo concurrentie zou worden aangedaan. De situatie was open.

Maar het volume en oppervlakte waren enorm, evenals de vermoedelijke cultuurhistorische en natuurlijke waarden. De Rgd rekende voor eenmalige restauratie en renovatie, nog los van een precieze herbestemming, met een investering van meer dan vijftig miljoen euro (na ervaring met de restauratie van het Paleis op de Dam nu bijgesteld naar 33 miljoen). Zelfs de kosten van het platte onderhoud en beheer van de bestaande situatie waren met 2,5 miljoen euro per jaar al fors. De situatie was dus wel open, maar goede raad was ook duur.

De Rgd besloot tot een meervoudige zoektocht. Gedurende enige jaren werden niet minder dan twaalf studies uitgevoerd, in drie

tranches (Gomis 2009). Zo werd eerst geïnventariseerd hoe verschillende publieksgroepen het complex beleefden, en ook wat er aan ervaringen in het buitenland voor handen was, waar meer en ook andersoortige ervaring met *royalty residences* bestaat. Vervolgens vond er archeologisch onderzoek plaats naar de ondergrond, bouwhistorisch onderzoek van de opstand, cultuurhistorisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis en inrichting van het terrein, onderzoek naar de eigendomsverhoudingen, naar de geschiedenis van het bos, de parken, de tuinen en de tuinsieraden, en analyse van bijzondere flora en fauna (er was in het bos zeventig jaar niets weggehaald), en natuurlijk van bouw en bouwtechniek. Ten slotte werd er in de ontwerpsfeer geëxperimenteerd, op papier, door studenten architectuur en restauratie van de TUDelft. Die leefden zich uit in vergezichten met 10.000 vierkante meter extra gebouw, op basis van zelf bedachte, nieuwe publieksfuncties. Ook werden een omgevingsvisie ontwikkeld, ruimtelijke verkenningen gedaan en varianten doorgerekend van verschillende business cases om een afweging te kunnen maken van de maatschappelijke kosten en baten. Bepaald onorthodox voor 2008/2009 waren scenario-sesies en de ontwikkeling van een duurzaamheidsconcept.

Nadenken over complexiteit

Mijn aandeel betrof de manier van nadenken over de omgang met een in tijd, ruimte en materie zo complexe opgave. Wat waren daar nou vruchtbare kaders voor? Voor welke bananenschillen moet je uitkijken wanneer het om erfgoed gaat? En wat zijn de betekenis en waarde eigenlijk van de feiten die via wetenschappelijke analyses van context, vorm en materie naar voren komen?

De voornaamste zorg in mijn opgave was om de beklemming van het begrip 'erfgoed' met al zijn connotaties te relativiseren. De vele officiële stakeholders, zoals gemeenten, provincie, Rijksdienst en Rijksbouwmeester leken daar ernstig door bezwaard. 'Het is erfgoed, en dan mag er van alles niet'. Ik ging op zoek naar zienswijzen waarbinnen er ruimte was om enige afstand tot de materie in te nemen.

Wat er direct na het verscheiden van het prinselijk paar in de media had geklonken was immers vooral een pleidooi voor respect, om de gedachtenis in ere te houden, en een aan hagiografie grenzende omzichtigheid in de omgang met de fysieke resten van de prinselijke, toen koninklijke en later weer prinselijke bewoning. Door die jongste, intense geschiedenis werd het 'Witte Huis in het Groen' door het publiek en in de media snel sacrale betekenis toegedicht. Een voorbeeld is de Leuvenzaal. De wat pompeuze, goud met diepgroene malachieten meubels die Anna Paulowna, echtgenote van de latere koning Willem II, uit Petersburg had meegebracht en in het *corps de logis* van het paleis had neergezet, zijn een historische vergissing. Ze hadden in het veel grootsere paleis te Tervuren moeten komen, maar ja, de Belg was zojuist weggelopen, dus de inventaris werd in het bescheiden zomerpaleis te Soestdijk ondergebracht.

Arena's in beeld

Als methode hanteerde ik de onderzoeksvraag 'In welke arena's spelen de betekenissen van Soestdijk?' Het ging mij niet om wat de betekenis van Soestdijk is, maar vanuit welk gezichtspunt iemand dergelijke betekenissen en waarden toekent. Een zoektocht naar stellingnames en debat, naar fricties en onderhandeling. Die vraag besprak ik met een keur aan gesprekslieden die er wat van vonden, of moesten vinden: monumentenzorgers, marktonderzoekers, algemeen en lokale historici, landschapzorgers, betrokken boswachters en beheerders, historische interieurspecialisten, archivariissen, chronicquers van onze eigen tijd, ontwerpers en erfgoedfilosofen.

Het resultaat was dat er in hoofdzaak drie arena's te onderscheiden zijn waarin aan 'Soestdijk' betekenissen worden gegeven: vanuit de appreciatie voor de gebouwen, voor de bredere fysieke omgeving en voor de wederwaardigheden van vroegere bewoners. Dat is zoiets als een culturele biografie, maar dan op metaniveau. Het gebouw is te zien als een historische stapeling van een jachthuis (van Prins Willem III), een empire zomerpaleis (voor de Held van Waterloo) en een modernistische bungalow (voor de jonge kroonprinses).

De bredere omgeving toont een ensemble van park en bos met gebouwen van een zeldzaam grote omvang, maatvoering en, aardig genoeg, intactheid. Het strekt zich uit rond een laagte in de Utrechtse Heuvelrug, die zelf weer Provinciaal Landschap is en een rol speelt in nationale planologische vergezichten als Randstad 2040. Soestdijk is als het oog van vele concentrische cirkels die gezamenlijk een geweldige druk uitoefenen. Het moet een goed bereikbare en goed ontsloten, recreatieve oase in een straks volgepakte Parkstad worden.

De derde en dominante arena is hoe er tegen de bewoners werd en wordt aangekeken. De bewoningsgeschiedenis vormt een snoer van incidenten. Eerst krijgt een apert anti-orangistische patriciërsfamilie in 1672 het lid op de neus en moet tandenknarsend toezien hoe het Kind van Staat met de hoofdprijs wegloupt. Dan, begin negentiende eeuw, markeert Soestdijk de transformatie van regentensamenleving naar een moderne staat, gevierd in de Napoleontische vrijheidsstijl van een *empire*-gebouw, dat daarna veel te lang als *Witzensitz* de heroïsche gedachtenis aan Willem II koestert - thans lichtelijk ridicuul. Onder de laatste bewoners, kort na de Tweede Wereldoorlog, wordt het paleis een modern Camelot van de Lage Landen, in het hart gesloten door een zich opnieuw één wetend 'volk'. Maar er is een keerzijde, een hele reeks zelfs: de Greet Hofmann-affaire, een playboy prins-gemaal, een ongemeen eigenwijze tweede dochter, en opeenvolgende constitutionele crises. De *damnatio memoriae* waarmee de familie het gebouw na 2004 treft spreekt boekdelen. Deze wisselvalligheden, de ups en downs van de bewoners en hun nooit onomstreden rol in de

samenleving, geven het complex een grote meerduideligheid. Het is nooit één ding geweest, maar een vat vol tegenstrijdigheid, een toneel waarop de haat/liefdeverhouding tussen volk en vorst, patriciërs en centrale macht, restauratie en vernieuwing, oude deugden en moderniteit werd uitgespeeld.

Het werd nooit een Versailles of Schönbrunn, maar bleef een bescheiden, bijna terloopse plek. Soestdijk is markant om wat het *niet* is.

Dwingen feiten gedrag af?

En dan de erfgoedaspecten. Er werden en worden te Soestdijk door deskundigen en partijangers allerhande feitelijkheden aangetroffen. Mijn stelling, en die is in de loop van de herbestemmingsdiscussie nooit weerlegd, is dat culturele of historische feiten uit zichzelf nooit normatief zijn. Wel kan degene die ze inbrengt een dwingende rol spelen in het onderhandelingsproces, waarvan de uitkomst een keuze voor deze of gene bestemming is. Maar het blote bestaan van 'erfgoed' zelf hoeft nergens toe te verplichten, anders dan tot conversatie. Het is immers in het onderlinge gesprek dat de waarden ontstaan die aan objecten worden toegekend. Als de overheid daarbij al een rol heeft (daar is namelijk veel tegenin te brengen) dan is die hoogstens borgend, als marktmeester. Ze ziet toe of het gesprek open wordt gevoerd, of niet een van de partijen ermee wegloopt, of partijen goed genoeg geïnformeerd zijn om keuzes te maken, en of ze hun verantwoordelijkheid wel aankunnen. En als ze zelf eigenaar is moet ze bovendien voorbeeldig met het haar toevertrouwde omgaan.

In dat kader zijn er handelingsperspectieven te schetsen om met de herbestemming om te gaan. Voor het verbinden van verleden en toekomst als opgave in het heden bestaan naar mijn smaak niet meer dan de volgende drie opties, met als belangrijkste variabele de mate waarin je je wilt verhouden tot het bestaande, reëel in de materie en virtueel in de geschiedenis. Het is een ernstige vergissing de aanwezigheid van geclaimde waarden op te vatten als een morele verplichting die te handhaven, laat staan ze te bevriezen. Het is juist de uitdaging een keuze daaruit te maken en het resultaat een rol te geven in transitie waarin ook nieuwe waarden kunnen worden toegevoegd. De vraag van waardering verbreedt zich daarmee tot die van interactie met actoren, handelende personen of instanties:

- er iets mee moeten: verplichte dienstbaarheid aan de geschiedenis of herinnering (historicisme; in negatieve zin houdt die een volledige ontkenning of radicale breuk in: modernisme);
- er iets mee willen: een bewuste, vrije keuze daarvoor, of voor elementen eruit;
- iets heel anders willen, maar met medeneming van elementen uit de geschiedenis.

Verweesdheid als kans

De positiebepaling ten aanzien van erfgoed in een ontwikkelingsperspectief is niet van buitenaf te geven. Alleen bij de zaak betrokkenen, en in het geval van een voormalig nationaal paleis zijn dat weer grote delen van de samenleving, kunnen zich er met kracht van eigen positie over uitlaten. De categorische imperatief die vaak bij erfgoedkwesties te horen valt, kan het beste gepersonaliseerd worden. 'Ik wil er dit of dat mee'. Wie zegt dat? Is spreker ook bereid er de consequenties uit te trekken, zich daarvoor in te zetten? Dat zijn immers algemeen geaccepteerde voorwaarden voor duurzaam behoud, op basis van duurzame betekenisvolheid. En dat is bij Soestdijk de vreselijke makke geweest - er is tot op heden geen partij opgestaan die zich als probleemeigenaar (of als *fou*, de energieke gek, in de Nijmeegse dictie, die hopeloze situaties weer kansrijk maakt: Nelissen 1999) heeft ontpopt, een meeslepend nieuw concept lanceerde én voldoende vertrouwen kreeg van regering, Rijksgebouwendienst en Kabinet der Koningin (jawel). Voor de goede orde: de Rijksgebouwendienst zelf is geen eigenaar maar beheerder, en er werd in de pers wel van allerhande ideeën gewag gedaan, zoals de vestiging van een Nationaal Historisch Museum, maar die ontploften altijd zonder enig effect hoog in de lucht, wellicht wegens te weinig of verkeerde timing, duurzaamheid, passendheid of persoon.

Die verlegenheid - de staat blijft eigenaar maar er heeft zich nog geen geschikt bevonden mede-exploitant gemeld! - is in zekere zin een *blessing in disguise*. De economische crisis deed het herbestemmingsproces stokken. Het rijk moest terugkomen op zijn belofte de renovatiekosten te betalen, waardoor mogelijk interessante partijen afhaakten en het speelveld veranderde. Inmiddels wil ook het rijk geen eigenaar meer zijn. Onafhankelijke vastgoedavonturen zijn even niet meer aan de orde, grote investeringen worden uitgesteld. Ook van Soestdijk zijn de grootschalige restauratie en renovatie tot nader order opgeschort, de jaarlijkse onderhoudskosten kunnen wellicht net opgebracht worden. Maar dan ontstaat er wel tijd voor groeiprocessen, net als bij de voormalige Westergasfabriek in Amsterdam. Ook daar werd niet uitgegaan van een vaststaande waarde van een groot industrieel-archeologisch complex, of van een mechanische optelling van alle aspecten, die na analyse en prioritering vervolgens automatisch leiden tot een noodzakelijke en succesvolle uitkomst. Integendeel. Je kunt functiedenken ook ondergeschikt maken aan wat er zou *kunnen* ontstaan onder de juiste condities, gebaseerd op ruimtelijke en stedenbouwkundige kwaliteiten, of toevallige aanleidingen. De kernwoorden in Amsterdam waren: rekening houden met langetermijnontwikkelingen, aansluiten bij het stedelijk weefsel, open houden van de ruimte, meervoudige gebruikers en gezichtspunten in het proces toelaten, uitlokken van creativiteit. De tijd nemen dus, en de omgeving, zowel fysiek als mentaal, verleiden tot een ontdekkingstocht naar kwaliteiten.

Soestdijk krijgt nu al enige tijd ongewild alle gelegenheid om rustig naar nieuwe kwaliteiten toe te groeien. Na vier jaar intensief voor groepsrondleidingen gebruikt te zijn, trad er in 2011 een nieuwe situatie in. Gedurende twee zomers voerde - het inmiddels na faillissement doorgestarte - Theatergezelschap De Utrechtse Spelen in, op en onder de paleisvijver de openluchtopera *Orpheus en Eurydice* van Von Gluck uit, in een encensering van Jos Thie. Met in totaal 90.000 bezoekers geldt het als de best bezochte opera in de Nederlandse geschiedenis. Het is ook nog locatietheater aangezien het paleis en de tuinen een pregnante rol in het stuk spelen. Ook verwijst menige scene naar de wederwaardigheden van de koninklijke familie en naar prinses Juliana in het bijzonder, als 'brug tussen leven en dood'. De functie 'openluchtopera' kreeg zo de kwaliteit 'topvoorstelling op toplocatie'. In de late zomer van 2012 stond er in het paleis zelf, dat voorlopig beperkt voor rondleidingen openblijft, nog een Esscher-tentoonstelling. Ook dat is een soort locatietheater, aangezien de tachtig getoonde werken stammen uit de dertig jaar dat de kunstenaar in het naburige Baarn woonde en werkte.

Geen knikkers zonder spelers

Tijdens eerdere discussies over de bredere problematiek van het waarden van erfgoed (Diederiks 2011), pleitte ik ervoor om de aan Soestdijk toegekende waarden niet te verabsoluteren. Voor wie zijn die belangrijk, hoelang zou dat zo blijven, en welk mechanisme doet ons, of welke actoren dan ook, die waarden koesteren? Deze relativering staat haaks op dominante manieren van denken over erfgoed en cultuurhistorie.

Immiddels, zo hoor ik van de Rijksgebouwendienst, slaat de slinger wat de andere kant op. Ruimtelijk-economische overwegingen zijn bij herbestemming tegenwoordig echt veel belangrijker aan het worden dan cultuurhistorische factoren. Een tegenwicht biedt misschien het programma 'Waarde en waardering' dat al enige jaren door de RCE wordt uitgevoerd. Centraal daarin staan het expliciteren van die processen, meer precies het verhelderen van mechanismes die daarbij een rol spelen, met het doel te komen tot een objectivering van criteria. Dat zal niet makkelijk zijn. Hoe zinvol is het immers om van materiële waarden te spreken buiten immateriële arena's - buiten spelers en actoren, publiek en maatschappij, waarneming en eigen positionering? Waarden worden in concrete praktijken gevormd en gedragen, en die praktijk verandert onder je handen. De *real life* casus Soestdijk maakt dat wel duidelijk. Het halve Nederlandse erfgoedveld is daar al in een of andere vorm bij betrokken geweest. Zichtbaar maken en analyseren van spelers en arena's is tevens de kern van het onderzoeks- en onderwijsprogramma van het lectoraat Cultureel erfgoed aan de Reinwardt Academie. Bijvoorbeeld het onderzoek naar de interactie tussen studenten Bouwkunde met die van de Reinwardt, ondersteund door een Artist-in-Residence-programma over de

betekenis van sustainisme (Schwarz en Elffers 2011) voor de herbestemming van erfgoed.

Geleerde lessen:

- relateer 'waarden' aan dragers
- hoed u ervoor slachtoffer te worden van de feiten
- het ontwerp van het proces is doorslaggevend voor de kwaliteit van de uitkomst.

Riemer Knoop is lector Cultureel Erfgoed aan Reinwardt Academie, een faculteit van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Graag wil ik A.Gomis (v/h adviseur Rgd) danken voor haar kritische bijdragen aan deze tekst.

Literatuur

- Dibbits, H., R.R. Knoop, *Erfgoedpraktijk op de snijtafel. Lectoraatsprogramma Reinwardt Academie 2012-2015*, Amsterdam 2011
- Diederiks, R. (red.), *De Praktijk van het Waarderen. Paleis Soestdijk als casus voor integrale waardering. Werkconferentie 15-11-2010*, Uitgave Nationaal Archief, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijksgebouwendienst, Den Haag, Educom, Rotterdam 2011, <http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/DePraktijkVanHetWaarderen%20Werkconferentie2010.pdf> geraadpleegd 15 augustus 2012
- Frijters, E. et al., *Tussenland*, NAi Uitgevers i.s.m. het Ruimtelijk Planbureau, Rotterdam, Den Haag 2004
- Gomis, A., *Bestemming Soestdijk. Voorlopige eindrapportage herbestemming Paleis Soestdijk*, rapport Rgd, 2010 met ander materiaal te vinden op <http://www.rgd.nl/onderwerpen/de-gebouwen/paleis-soestdijk-herbestemmingsopdracht/> als http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De_gebouwen/Paleis_Soestdijk/Soestdijk_contour_tussenrapportage_jan2009.pdf (geraadpleegd 15 augustus 2012).
- De Jong, A., *Warme gevoelens en koude rillingen. Over musea en odes aan de saamhorigheid* (Reinwardt Memorial Lecture 2007), AHK, Amsterdam 2008
- Knoop, R.R., *Tussen ooggetuigen en erflaters. Denken over het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog*, Pallas Publications, Amsterdam 2006
- Knoop, R.R., *Terug naar Soestdijk. Op zoek naar betekenissen van een leeg paleis*, Rapport Gordion Cultureel Advies i.o.v. Rijksgebouwendienst/directeur Paleis Soestdijk 2007 http://www.rgd.nl/fileadmin/redactie/Onderwerpen/De_gebouwen/Paleis_Soestdijk/Soestdijk_Terug_naar_Soestdijk.pdf (geraadpleegd 17 augustus 2012)
- Laarse, R. van der, *De oorlog als beleving. Over de musealisering en encensering van Holocaust-erfgoed* (Reinwardt Memorial Lecture 2009), AHK, Amsterdam 2010
- Meijer-van Mensch, L., P. van Mensch, 'From disciplinary control to co-creation. Collecting and the development of museums as praxis in the nineteenth and twentieth century', in Pettersson, S. (red.), *Encouraging Collections Mobility: A Way Forward For Museums in Europe*, pp 33-53, Helsinki, Finnish National Gallery, Amsterdam, Erfgoed Nederland, Berlin, Instituut für Museumsforschung (Collections Mobility 2.0, Lending for Europe in the 21st Century), 2010
- Mensch, P. van, 'Nieuwe museologie. Identiteit of erfgoed', in Van der Laarse, R. (red.), *Bezeten van Vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*, Het Spinhuis, pp 176-192, Amsterdam 2005
- Mensch, P. van, L. Meijer-van Mensch, *New Trends in Museology*, Muzej Novejse Zgodovine, Celje 2011
- Nelissen, N.J.M. et al., *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!*, Stichting Pandenbank Noord-Brabant, Den Bosch 1999
- Smith, L., *All Heritage is Intangible. Critical Heritage Studies and Museums* (Reinwardt Memorial Lecture 2011), AHK, Amsterdam 2012
- Schwarz, M., J. Elffers, *Sustainism is the New Modernism: A Cultural Manifesto for the Sustainist Era*, Thames & Hudson, New York, London 2011
- Vels Heijn, A., *Over Passie en Professie. Een eeuw publieksbegeleiding in de Nederlandse musea*, Cultuurnetwerk Nederland i.s.m. Erfgoed Nederland, Amsterdam 2010
- Weber, A., *Hybrid Ambitions. Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)*, Leiden, Leiden University Press 2012

Cultuurhistorie maat voor duurzaamheid

Cultuurgeschiedenis zit in stenen, maar leeft in mensen

Kees Gevers

Duurzaamheid is vooral een kwestie van lange levensduur. Het is geen exclusieve energetische en ecologische zaak. Noud de Vreeze stelde dit in een betoog waarmee hij de aandacht vestigde op de waarde die architectuur en stedenbouw hebben als duurzame kwaliteiten.¹ De stedelijke omgeving is een bron van kennis van de geschiedenis en de stedelijke morfologie is cultuurdrager van plaatsgebonden maatschappelijke verhoudingen.

Dit essay gaat over cultuurhistorische stedenbouwkundige waarden en de herkenning en erkenning daarvan als duurzame constanten in de groei van de stad. Herkennen en erkennen zijn ook sleutelbegrippen in het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan. Daarmee worden zowel de inhoudelijke als de didactische aspecten in deze beschouwing over stedelijke vernieuwing betrokken. Dit onderzoek naar de manier waarop cultuurhistorische stedenbouwkundige waarden kunnen worden vastgesteld, wordt binnen de Hogeschool Utrecht uitgevoerd en heeft tot doel om de inhoud van het begrip duurzaamheid te verbreden met cultuurhistorische argumenten. Het resultaat van het onderzoek zal een opstap zijn naar richtlijnen voor waardenstellend onderzoek op stedenbouwkundig niveau.

Authentieke opgave

Het onderwijs innoveert. Techniek alleen is niet meer genoeg in ons HBO onderwijs. Onderwijs en onderzoek binnen de HBO-omgeving zijn altijd sterk gericht geweest op toegepaste casusontwikkeling. Maar met het in snel tempo complexer worden van de ruimtelijke opgave in Nederland en de aansluiting van het onderwijs op internationale standaarden zoals de BaMa structuur, breidt de gevraagde deskundigheid van de HBO'er zich uit.² Een van de innovatieve bewegingen is de hogeschoolbrede aandacht voor geschiedenis en historisch besef. Hier liggen ook kansen om specifieke onderwerpen als het cultuurhistorische argument binnen de technische opgave sterker onder de aandacht te brengen. Onderwijsinhoudelijke veranderingen binnen het HBO, gericht op deze verbreding, hebben een verschuiving met zich mee gebracht van technische naar authentieke opgaven. In een authentieke opgave wordt vak kennis toegepast in het perspectief van contextuele kennis. Het curriculum is niet langer een gesloten systeem. Het onderwijs heeft zich geopend voor maatschappelijke en theoretische 'omgevingsfactoren' die het vakgebied complexer en omvang-

rijker hebben gemaakt. In toenemende mate worden wetenschappelijke kennis en onderzoek ingezet om planprocessen te doorgronden en te verbeteren tegen de achtergrond van maatschappelijke, theoretische en technische actualiteit.

De authentieke opgave positioneert het HBO ook steviger in de relatie die traditioneel al heel sterk met de praktijk bestaat.

Die achtergronden in ogenschouw nemend, keer ik terug naar het cultuurhistorische thema met de stelling dat actualiteit per definitie niet anders gekend kan worden dan tegen de achtergrond van historisch besef en historische continuïteit. Jo Coenen introduceerde het mooie didactische begrip 'notie' om de dualiteit van actualiteit en historisch besef te definiëren.³ Notie hebben van de actuele realiteit leidt tot het besef dat duurzaamheid ook en vooral geïnterpreteerd moet worden als een kwestie van lange levensduur. Op grond van morfologische kenmerken van de stedelijke omgeving die zich, zoals De Vreeze terecht stelt, ontwikkelen langs lange lijnen van geleidelijkheid wordt een duurzame benadering van de gebouwde omgeving gezien als een van de manieren waarop bestaand stedelijk gebied tegelijkertijd kan worden vernieuwd én geïntensiveerd, waardoor de stedelijke identiteit groeit.⁴

Didactische lijn

De stedelijke vernieuwingsopgave is een erfgoedopgave. Het is een opgave die bij uitstek past binnen het werktein van de ruimtelijke ordening en die thuis hoort binnen de thematiek van de duurzame gebouwde omgeving. De kern van de opgave wordt daarmee breed getrokken met als doel didactische lijnen uit te zetten in onderzoeksprogrammering en curriculumontwikkeling binnen het HBO-onderwijs.

In dit essay wordt ter illustratie van zo'n didactische lijn een onderzoek geïntroduceerd dat specifiek is gericht op het herkennen en erkennen van cultuurhistorische waarden in de stedelijke omgeving. Op die cultuurhistorische waarden doelde Wim Eggenkamp bij zijn afscheid als Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed in 2012. Hij betoogde dat 'een monument zijn betekenis voor een belangrijk deel ontleent aan zijn context'.⁵ Een monument heeft met zijn stichting en zijn toenmalige maatschappelijke betekenis zijn omgeving gevormd en de daarna volgende ruimtelijke ontwikkelingen gestuurd, of toch minstens beïnvloed. Die historische omstandigheden en de ruimtelijke situatie kregen, naarmate ze langer stand hielden, de status van cultuurhistorie en in samenhang met architectuurhistorische argumenten is daaruit

¹ Noud de Vreeze in een (nog) niet gepubliceerd artikel: *Over duurzaamheid en het streven naar schoonheid in architectuur en stedenbouw*, 2010.

² Zie het in opdracht van de HBO-raad opgestelde beroepsgerichte profiel van het HBO, Hooijer, H. cs. (red.), BBE, Bachelor of Built Environment, 2006.

³ Jo Coenen in zijn boek *Noties*, Amsterdam 2010, p.9.

⁴ De Vreeze, *Lange Lijnen in de stadsontwikkeling*, Bussum 2012, p.239-250. Literatuur van Sitte en Lynch hebben een belangrijke rol in de redeneringen.

⁵ Zie de publicatie *Op de kaart gezet, Uitgave ter gelegenheid van de wisseling van het College van Rijksadviseurs*, Den Haag, 3 juli 2012.

de aanleiding voortgekomen om een monumentstatus aan het object te verbinden.

De vraag is in hoeverre bouw- en architectuurhistorische waarden 'behouden' kunnen worden als nieuw gebruik zich aandient.⁶ In de geconcentreerde op het object gerichte benadering van de monumentenzorg is wezenlijk verandering gekomen, doordat het blikveld is verruimd met de grotere schaal van het gebied, het ensemble van gebouwen of het complex aan technische voorzieningen, kortom de stedelijke omgeving. In het spraakgebruik en in de naamgeving van instituten en opleidingen heeft het begrip 'monument' ook en terecht plaats gemaakt voor het begrip 'erfgoed'. Dat levert een andere kijkrichting. In de omgeving liggen cultuurhistorische waarden besloten die de monumentale objectwaarden ondersteunen en verklaren. Welke elementen van die grotere schaal horen bij de aanwezigheid van dat monument? Wat is de ensemblewaarde?

Casus Strijp-S

We onderzoeken deze vraag aan de hand van de casus Strijp-S. Het onderzoek is gebouwd rond de empirische analyse van deze complexe en actuele casus en sluit in opzet aan op de Richtlijn Bouwhistorisch Onderzoek.⁷ Strijp-S is geselecteerd op basis van vaktheoretische veelzijdigheid, historische gelaagdheid, politieke actualiteit en media-aandacht van en voor deze casus. Dat selectieproces voerde langs een veelheid aan keuzemogelijkheden waarvan ook in de literatuur uitgebreid melding wordt gemaakt.⁸ De complexiteit maar vooral ook de actualiteit hebben geleid tot de keuze van het voormalige industrieterrein van Philips in Eindhoven: Strijp-S.

Strijp-S is in professioneel opzicht een prachtig voorbeeld van lange ontwikkelingslijnen en een groot palet aan vakgebieden die hier samenkomen. De voormalige fabriek is van enorme invloed geweest op zowel de maatschappelijke als de ruimtelijke ontwikkeling van de directe omgeving, de stad en de regio. Philips heeft zelfs als multinational na de oorlog een cruciale rol gespeeld in de wederopbouw van Nederland.⁹

Tussen 1990 en 2000 is de onderneming Philips uit Eindhoven verdwenen. Strijp-S heeft vrijwel direct na de overname van het gebied door de gemeente een cruciale rol gespeeld in de plaatselijke stedelijke ontwikkeling. Op een moment dat Eindhoven met de verdwijning van Philips een onvoorstelbare aderlating te wachten stond qua werkgelegenheid en draagkracht van de bevolking, werd daar de kiem gelegd voor een nieuwe omvangrijke ontwikkeling van de stad.

6 Vrij naar het Belvedere motto 'Behoud door ontwikkeling', Feddes 1999.
7 Hendriks en Van der Hoeve, 2009. Op dezelfde leest geschoeid verscheen in 2012 de 'Richtlijn Tuinhistorisch Onderzoek', Hendriks en Van Immerzeel.
8 Steenhuis en Meurs, Cerutti 2011.
9 Samen met ondernemingen als Shell, Stork, Unilever en anderen. Zie het boek van Wim Wennekes, 'De Aartsvaders, grondleggers van het Nederlandse Bedrijfsleven' uit 1993.

Slimste regio

Het toenmalige stadsbestuur smeedde de 'overblijvende' stedelijke kwaliteiten aaneen tot een polynucleaire stad met de University Campus, de Hightech Campus (het voormalige en inmiddels sterk ontwikkelde Natuurkundig Laboratorium van Philips) en de Creatieve Campus (Strijp-S).¹⁰ De toekomst van Eindhoven zou zich gaan afspelen rond die drie pijlers van het economische en culturele leven. Met zijn hoog ontwikkelde High Tech Campus en de University Campus hebben twee pijlers de regio al tot de slimste van de wereld gebrandmerkt. Met de Creatieve Campus op Strijp-S is een krachtige driehoek ontstaan van onderzoek, ontwikkeling en ontwerp.¹¹ En dat heeft gewerkt.

Strijp-S staat inmiddels hoog aangeschreven als een van de hotspots als het gaat om bijvoorbeeld het uitgaansleven, modern wonen in lofts en niet in de laatste plaats als aantrekkelijk vestigingsklimaat voor startende creatieve bedrijfjes die zich kunnen ontwikkelen dankzij goedkope huisvesting te midden van vele gelijkgestemden.¹²

Om 'hotspots' in de stad te creëren, hebben oude industriegebieden zich in de afgelopen tien jaar bewezen als zeer sfeervolle onderscheidende locaties. Kunstenaars waren de eersten die in de grote ruimtes en de onorthodoxe omgeving de voorwaarden zagen voor hun vrije werk. Andy Warhol met zijn 'factory' wordt door Vera Cerutti wel de koploper van deze ontwikkeling genoemd.¹³ Daarna volgde de creatieve industrie. De Verkadefabriek in Den Bosch, de Westergasfabriek in Amsterdam, Caballero in Den Haag en het DRU-complex in Ulft hebben het succes van die combinatie aangetoond.¹⁴ Industriegebieden zijn stevig op de erfgoedagenda gekomen¹⁵ en ook Strijp-S staat in de spotlights. De vraag is wat de cultuurhistorische waarde van dit gebied is op stedenbouwkundig niveau. Een korte rondgang langs de inhoud van de studie geeft zicht op de diversiteit aan onderwerpen en onderzoeklijnen die in een dergelijk onderzoek een rol spelen.

Kathedraal met aanleunwoningen

Toen Eindhoven nog slechts 4000 inwoners telde en Philips er zijn eerste gloeilampen produceerde¹⁶, was er al de ambitie voor

10 Interview van auteur met voormalig burgemeester Welschen uit 2012.
11 Zie bijvoorbeeld Gordon Brown en Leonie van de Ven in de uitgave 11 x 040 van Trudo, 2007, p.69-82.
12 Vergelijk de aanpak van projectontwikkelingsmaatschappij TCN in Utrecht: 'Think big, start small'. <http://www.tcncorp.com/tcncorp/en/home>.
13 Vera Cerutti in haar boek 'Creatieve fabrieken', 2011, p.9.
14 Zie Nijhof en Schulte, 1994, Cerutti 2010, Steenhuis en Meurs 2011, Hermans, Stappers en Van de Ven (red.) 2011.
15 Internationaal wordt die agenda behartigd door TICCIH, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage.
16 Philips begon zijn werkplaats in Eindhoven in 1891. Zie het boek van Ad Teurlings, 'Philips, Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern', Amsterdam 1976, P.12 e.v.

spectaculaire groei en internationale betekenis. Philips kocht vanaf 1913 veel grond op in het toenmalige kerkdorp Strijp langs de spoorlijn naar Den Bosch. Dat Philips zijn ambitie meer dan waar heeft gemaakt, is de 'Lichtstad' op velerlei terreinen aan te zien. De verzameling kerkdorpen groeide in slechts 30 jaar uit tot de stad Eindhoven met bijna 150.000 inwoners in de jaren vijftig. Op dat moment was de radioproductie op zijn top en stond de al even succesvolle opkomst van de televisie in de startblokken. De ontwikkelingsgeschiedenis die Philips in die tijd doormaakte wordt in het onderzoek in beeld gebracht in relatie tot de ruimtelijke ontwikkeling van Strijp-S. Philips begon in een leegstaand fabriekje in wat nu de binnenstad is en groeide aanvankelijk uit aan de Emmasingel. De stap van lampenfabriek naar multinational van elektronische apparatuur werd gezet op het Strijp-S terrein. Na de oorlog breidde het bedrijf uit op verschillende locaties in stad en land. De studie richt zich dus op de 'middelste' periode van geconcentreerde industrie op Strijp-S. Voor de stad Eindhoven was Philips weliswaar niet de enige, maar wel de belangrijkste groeifactor. Het bedrijf behoort bij uitstek tot de cultuurgeschiedenis van de stad. Het werd opgezet naar modellen van in oorsprong Amerikaanse uitvindingen als 'Scientific Management', 'Integrated Industry' en 'Company Towns'. Philips omarmde die industriële innovaties en dat bleken succesfactoren voor het bedrijf en de stad. Daarmee kan Philips ook op een internationaal cultuurhistorisch podium de vergelijking doorstaan.

De 'Integrated Industry' kreeg vorm op de 27 ha van Strijp-S waar Philips alles bedacht, ontwikkelde en produceerde wat nodig was om van grondstof te komen tot het gereede product. 'Van zand tot klant' was het devies. Op het terrein ontstond een 'stad' met circa 85 gebouwen, vele stookplaatsen met industrieschoorstenen, bovengrondse leidingstraten en spoorlijnen. En in al die voorzieningen huisden naast laboratoria, kantoren en kantines, de fabricage van glas, philite (bakeliet), radiolampen tot en met de complete radio, inclusief zelf geproduceerd en bedrukt verpakkingsmateriaal. Morfologisch werd het gebied gekenmerkt door de grote productiefabrieken die de skyline in het noordwesten van de stad bepaalden. Vanuit de huidige spoorlijn en de ringweg zijn de toppen in die skyline nog altijd zichtbaar. De productie van onderdelen en halfproducten zorgde voor een veelheid aan in maat en type verschillende gebouwen die netjes geordend stonden aan een orthogonaal stratenpatroon. De beeldspraak van de industriële kathedraal met het 'aanleundorp', zoals Aldo Rossi dat zo fantastisch kon tekenen, is hier een treffende werkelijkheid. Dat Philips tot slot dankzij die enorme expansie van groot belang is geweest voor de wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog, draagt in hoge mate bij aan het historische belang van juist die vooroorlogse ontwikkeling op Strijp-S.

Jaren vijftig

Nu Philips Strijp-S heeft verlaten en het gebied is opgenomen in het openbare stedelijke gebied, behoren de gebouwde en aangelegde overblijfselen tot een belangwekkend deel van de cultuurhistorie, niet alleen voor het bedrijf, maar ook voor de stad, de regio en het land. De namen van Philips en Eindhoven zullen aan elkaar geklonken blijven. Door onderzoek naar de fasering in de ontwikkeling van het bedrijf is gebleken dat aan het begin van de jaren vijftig de voor die bloeiperiode optimale ruimtelijke condities nog aanwezig waren. Die situatie is daarom uitgeroepen tot de optimale context voor de industrie en dus van hoge stedenbouwhistorische waarde.

Zo kende de positionering van gebouwen ook argumentatie die terug te voeren is op de historisch geografische situatie. De eigendomsverhoudingen hebben lijnen getrokken in het landschap die van invloed zijn geweest op de precieze positionering van gebouwen. Het agrarisch gebruik van percelen, dat samenhangt met de eigendomsverhoudingen, moest zo lang mogelijk in stand blijven en de pachters hoefden pas weg als de bouwgrond nodig was. Voor de bereikbaarheid van het terrein en de aan- en afvoer van goederen werden bestaande paden tot wegen opgewaarderd. Vooral de logistiek van het industriële proces heeft de ruimtelijke inrichting van Strijp-S bepaald. Tenslotte bleek de door Philips opgebouwde 'Integrated Industry' zeldzaam compleet en in de ruimtelijke orde van het gebied in 1951 nog goed afleesbaar. De kleinere productieonderdelen, zoals de Glasfabriek en de Cartonagefabriek, elk met hun eigen morfologische hiërarchie, vormden elementen die als kleinere eenheden 'tegen' de grote productiefabrieken aan lagen en daaraan toeleverden. De technische installaties en voorzieningen in de maaiveldafwerking droegen wezenlijk bij aan de afleesbaarheid van het industriële karakter. Zo moesten alle bedrijfsonderdelen bereikbaar gemaakt worden voor treinverkeer en voorzien worden van 'energie en chemie'. Die industriële logistiek en vanuit onderzoeksmethodiek geredeneerd die industriële archeologie, is een programmatische factor van een heel eigen orde, maar met een invloed op de ruimtelijk ordening van het terrein die vergelijkbaar is met de rol die een stedelijk programma van wonen, werken, winkelen en verkeren speelt in het openbare gebied.

Industriële logistiek

Ook na het vertrek van Philips van het Strijp-S terrein draagt de (oorspronkelijk) bebouwing een erfgoedbetekenis in zich die als uniek moet worden gekwalificeerd. Dat heeft niet alleen betrekking op individuele en tot 'monument' verheven gebouwen, zoals de Hoge Rug en het Klokgebouw. Maar ook voor de door Eggenkamp aangerode 'context' in de vorm van de totale inrichting van het terrein: architectuur, positionering van gebouwen, technische

voorzieningen en maaiveldinrichting. Het historisch private gebied ging in 2000 over in openbaar gebied. Met stedenbouwhistorische onderzoek wordt in het onderzoek een vernieuwde basis gelegd voor het ontwerponderzoek naar nieuwe transformatiemogelijkheden.¹⁷

Het industriële dorp gonsde van activiteit alsof het een stadscentrum betrof. Oude foto's laten veel mensen zien in de straten, auto- en vrachtverkeer, een druk bezochte kantine in de lunchtijd en een plein voor 'officiële' gebeurtenissen. Er zijn twee sporen gekozen om de morfologie te bestuderen. In de ene staat het stedelijke programma centraal en het perspectief van de gebruiker, zoals Kevin Lynch dat heeft gedefinieerd¹⁸, en op het tweede spoor staat de industriële logistiek centraal en het verband met de ruimtelijke inrichting van deze 'Integrated Industry'. Resultaten van beide sporen worden ingezet om de cultuurhistorische waarde te beschrijven in termen van stedenbouwkundige structuur.

Historisch besef

Waren voor het onderzoek 'herkennen en erkennen' sleutelbegrippen, voor dit betoog is dat de didactische lijn van historisch besef naar onderzoeksmethodologie en technische projectontwikkeling. In het ontwikkelen van de notie dat in de geschiedenis waarden verscholen liggen die voor de ontwikkeling van het stedelijke morfologie constante factoren werden, schuilt een belangrijk leerproces. We zijn in staat om de stedenbouw weg te vagen, maar zien daarbij over het hoofd dat de wortels van de plaatsgebonden stedelijke identiteit liggen in hele specifieke plaatselijke gebruiksgeschiedenis. Voor studenten in het technische onderwijs is het belang groot om geschiedenis en het historische perspectief te leren zien en de eigen opgave en het eigen functioneren in dat perspectief te kunnen plaatsen. De culturele ambitie zal daardoor beter en succesvoller tot in het eindstadium van de verwerkelijking van de opgave overeind blijven.

De studie naar Philips en haar geschiedenis in Eindhoven heeft een veelheid aan typen informatie en typen onderzoek opgeleverd die wezenlijk zijn voor het leren kennen van historische perspectief in de transformatieopgave. In dit korte overzicht komen al direct vakgebieden als Historisch Geografie, Industriële Archeologie, Theorie en Geschiedenis van Architectuur en Stedenbouw en algemeen Historisch Onderzoek ter sprake. Daarmee kan de inhoudelijke lijn van het onderwijs verrijkt worden. Wat dan vooral zichtbaar wordt, is het belang van historisch onderzoek voor de continuïteit van de stadsplattegrond en de simultane ontwikkeling van fenomenen als identiteit en vernieuwing, of in termen van

erfgoedzorg 'behoud door ontwikkeling'. In didactisch opzicht lijken de vakdisciplines steeds verder af te drijven van de praktische technische bouwopgave. Dat ontlokte Eric Luiten de suggestie dat het een goed idee zou kunnen zijn om historici op te leiden op HBO-niveau.¹⁹ Het ontwikkelen van een hogeschoolbrede minor met als thema 'geschiedenis en historisch besef' is misschien niet te interpreteren als een stap in die richting, maar agendeert wel het thema.

De bouwkundige of de stedenbouwkundige opgave definiëren als een authentieke opgave, betekent kennisontwikkeling op 'aanpalende' vakgebieden als die van actuele planologische programmering, economisch strategische planontwikkeling, procesmatig complexe stedelijke ontwikkeling en nu ook historisch verantwoord erfgoedzorg. De opgave hangt midden in een web dat slechts kan bestaan als de aanhechting aan alle kanten is verzekerd. Het zoeken is naar de juiste verhoudingen tussen techniek en context. 'En wat me in de stad vooral altijd heeft gefascineerd, is het voortdurende gebruik en hergebruik van alles wat er in 25 eeuwen is gebouwd', schreef Jan Blokker jr. in het verslag van zijn voetreis naar Rome.²⁰ Met die ene zin combineert hij de aantrekkingskracht van de Eeuwige Stad met de moeite die hij zich wil getroosten om die stad te bezoeken en haar geschiedenis te ondergaan. Cultuurgeschiedenis zit in stenen, maar leeft in mensen.

Kees Geevers is onderzoeker Geschiedenis en Theorie van Architectuur en Stadsontwerp, Hogeschool Utrecht

¹⁷ In het onderzoek worden in de praktijk uitgevoerde onderzoeken bestudeerd en vergeleken met de resultaten van het nieuw opgebouwde onderzoek.

¹⁸ Zie Kevin Lynch in zijn boek *The image of the city* uit 1960 en de teksten die van zijn hand nog zijn verschenen en gebundeld in *City Sense and City Design* van Banerjee en Southworth uit 1995.

¹⁹ Prof. Ir Eric Luiten (TUDelft, Urbanism, leerstoel Cultuurhistorie en Ontwerpen) is eerste promotor van het onderzoek en deed zijn suggestie tijdens een van de vele gesprekken over dit onderzoek.

²⁰ Jan Blokker jr, *Alle wegen naar Rome, Een voettocht*, Amsterdam/Antwerpen 2009.

Huis Schouwenburg: monument van energiezuinig restaureren

Ambitie eigenaar cruciaal voor succes

Ramon Alberts, Bate Boschma, Tineke van der Schoor, Maarten Vieveen

Het lectoraat Ruimtelijke Transformaties: de mens centraal

De wereld om ons heen verandert in een hoog tempo. Op tal van plekken worden aanpassingen aan de ruimte voorbereid en uitgevoerd: de aanleg van een rondweg om een dorp, de verbouwing van een kop-hals-rompboerderij, de restauratie van een kerk, de aanleg van een nieuw bedrijventerrein of het stapsgewijs energieneutraal maken van een wijk of dorp. De opgave van het lectoraat Ruimtelijke Transformaties, binnen het kenniscentrum NoorderRuimte, is om bij elke ruimtelijke ingreep en planvorming de mens centraal te zetten. Niet alleen als gebruiker, maar ook als burger en professional, betrokken bij het initiëren, ontwerpen, (her)ontwikkelen, beheren, onderhouden en renoveren van onze gebouwen en fysieke omgeving.

Binnen het lectoraat vindt onderzoek plaats naar maatregelen, instrumenten, concepten en processen om professionals te helpen deze doelstelling te realiseren. De regio van Noord-Nederland zorgt voor focus op onderwerpen, randvoorwaarden en oplossingen die passen bij de vragen die lokaal spelen. Denk aan de relatief lage bevolkingsdichtheid en de specifieke waarden van het landschap. Het grootste deel van het onderzoek binnen het lectoraat Ruimtelijk Transformaties richt zich op bestaande gebouwen, wijken en gemeenten. Omdat bij historische gebouwen het cultuurhistorische perspectief extra aandacht nodig heeft, is een aantal speciale projecten opgezet. Een van die lopende projecten is: 'Energieke restauraties'. Daarover gaat bijgaand artikel.

Dr. Ir. Mieke Oostra, lector Ruimtelijke Transformaties Hanzehogeschool Groningen

Het onderzoek: energiezuinige restauratie Huis Schouwenburg

Nederland heeft zich gecommitteerd aan internationale afspraken over het terugbrengen van het energiegebruik. In 2020, moet het energieverbruik in Nederland met 20% gedaald zijn ten opzichte van het jaar 1990 (de MJA3 afspraken in het kader van het Kyoto Protocol). Dit is een grote opgave, temeer daar huishoudens de afgelopen 10 jaar juist meer energie zijn gaan gebruiken. Hoewel de 'energiereputatie' van historische gebouwen twijfelachtig is - het energiegebruik ligt er hoger dan in eigentijdse gebouwen - kunnen monumenten wel degelijk hun aandeel leveren in de reductiedoelen. De casus Huis Schouwenburg, dat onderwerp is van dit artikel, toont dat helder aan. Het onderzoek naar deze historische woning in 't Harde maakt onderdeel uit van het RAAK-project 'Energieke restauratie'. Hierin richten we ons op energie-efficiënte restauratie van historische gebouwen. Wij doen onderzoek naar

strategieën in het restauratieproces, innovatieve energieconcepten, de invloed van eigenaren, architecten en energie-adviseurs, en de rol die ambities spelen bij duurzame restauratie. Het onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met studenten, bedrijfsleven en instellingen.

Nederland heeft het mondiale Kyoto Protocol ondertekend, waaruit de nationale MJA3 -regeling is voortgekomen. Hierin zijn vier referentiedata genoemd.

Referentie-datum	Fossiel energie-gebruik	Duurzame Energie-productie	Fossiele CO ₂ -emissie
1990	100 (default)	100	100
2020	-30% t.o.v. 1990	+15% t.o.v. 1990	-45% t.o.v. 1990
2030	-40% t.o.v. 1990	+25% t.o.v. 1990	-65% t.o.v. 1990
2050	nihil	Volledig duurzaam	nihil

Er is een zekere spanning tussen het bereiken van energiedoelstellingen en het behoud van de historische waarden van een gebouw. Restauratie stelt het monument centraal; het behoud is het belangrijkste. De regels van monumentenzorg zijn streng en kunnen 'energieke' restauratie soms danig parten spelen. Ingrepen die in andere gebouwen heel gewoon zijn, kunnen in historische gebouwen niet worden toegepast, denk aan het plaatsen van dubbel glas of zonnepanelen. Maar er blijft altijd ruimte voor discussie.

De eigenschappen van een gebouw, bijvoorbeeld een kerk met zijn hoge ruimtes en dikke muren, bepalen voor een belangrijk deel de mogelijkheden tot energiebesparende ingrepen. Maar naast deze 'energiekarakteristieken' blijkt de ambitie van de eigenaar op dit gebied een belangrijke factor binnen het restauratieproces. Opdrachtgevers hebben een grote invloed op doelen en resultaat van een restauratie. Zij hanteren bovendien uiteenlopende motieven voor energiebesparing, zoals comfort of bijdragen aan klimaatdoelstellingen. Wij hebben de invloed onderzocht van de ambitie van de eigenaar op het behalen van energiedoelen en voor het behoud van historische waarden. Ook hebben we gekeken naar mogelijkheden om het besluitvormingsproces voor 'energieke' restauratie te verbeteren, door de ambities van de eigenaar hierin (meer) te betrekken. Daarnaast hebben we de prestaties van de 'energiek' gerestaureerde gebouwen in de praktijk gemeten.

Worden de optimistische verwachtingen ingelost, en welke oplossingen voor energiemaatregelen zijn het meest efficiënt? Om deze vragen te beantwoorden zijn uitgebreide energietechnische studies verricht naar een aantal cases, waaronder Huis Schouwenburg.

Methoden

In het onderzoeksproject zijn meer dan 20 casestudies uitgevoerd naar gebouwen die met een hoge energieambitie zijn gerestaureerd, of waarbij een energieke restauratie in voorbereiding is. Er is gebruik gemaakt van archiefonderzoek, bouwkundig en energietechnisch onderzoek. Interviews vonden plaats met eigenaren, ambtenaren Monumentenzorg, restauratie-architecten, energieadviseurs en gebruikers van de historische gebouwen. Onderdeel van het project Energieke Restauratie was het uitschrijven van de prijsvraag 'Energiebewust Opdrachtgeverschap in Energiezuinige Restauraties'. Er zijn 36 inzendingen binnengekomen. De gegevens van de ingediende projecten zijn gebruikt als dataset, gerangschikt op criteria zoals energiemaatregelen, energieverbruik, behoud historische waarden, economische aspecten, architectonische inventiviteit, en ambitie opdrachtgever. Deze dataset is aangevuld met gegevens uit de uitgevoerde casestudies, waarin dezelfde onderwerpen aan de orde kwamen. In het deelproject Innovatieve Energie Concepten zijn voor een aantal gebouwen energiedata verzameld en geanalyseerd. Daarnaast zijn alle (innovatieve) energiesystemen in kaart gebracht. Vervolgens is het warmteverlies per gebouw met een handmatige transmissieberekening bepaald en vergeleken met het werkelijke verbruik. Op basis van de Trias Energetica is gekeken of er aanvullende innovatieve energiesysteem-ontwerpen te maken zijn, die het energie gebruik verder kunnen reduceren. Tot slot is getoetst in hoe verre de gebouwen voldoen aan de nationale MJA3-regelgeving.

Het huis

Huis Schouwenburg in 't Harde wordt voor het eerst genoemd in 1544, als het huis overgaat naar een andere eigenaar. Verschillende burgemeesters van Elburg hebben het pand bewoond. Ten tijde van de bewoning door kantonrechter J.G.W.H. baron van Sytzama (1867-1877) was er een rechtszaal gevestigd. De familie Sytzama bleef nog honderd jaar eigenaar van het huis. In 1976 werd het Evangelisch Begeleidings Centrum in het huis gevestigd. In 2002 is Schouwenburg aangekocht door het Geldersch Landschap en tot 2008 gebruikt voor tijdelijke verhuur (anti-kraak). In 2008 kochten de huidige eigenaren de heer en mevrouw Anneveld-van Wesel het huis. Volgens de beschrijving in het Monumentenregister stamt het landhuis in zijn huidige vorm uit circa 1850. Het gebouw van twee verdiepingen is op een rechthoekige plattegrond gebouwd, het gedeelte aan de westzijde bevat één bouwlaag. De kelders onder het huis stammen uit de oudste bouwperiode (16de eeuw).

De centrale gang met marmeren vloer en stucplafond, en de kamer links naast de entree met schouw en stucplafonds zijn belangrijke kenmerken van het interieur.

Het huis wordt van algemeen belang gevonden vanwege de architectuurhistorische betekenis en vanwege de centrale plaats in de historische buitenplaats Schouwenburg.

Resultaten

Belangrijke beslissingen

Energiezuinig restaureren kan de opdrachtgever voor dilemma's plaatsen. De belangen van behoud en energiebesparing kunnen botsen als de impact van energiebesparende ingrepen op de monumentale waarde van een gebouw te groot is. Hoe opereer je strategisch in een dergelijk restauratieproces?

De eigenaren van Huis Schouwenburg namen vier belangrijke beslissingen:

- De eigenaren hebben het huis gekocht vanwege de ligging en de historische waarde. Zij ambieerden een energiezuinige restauratie, gericht op herstel en bescherming van de historische waarde. Voor hen was de blijvende waarde van het gebouw en het 'doorgeven' aan volgende generaties van groot belang. Dit is één van de strategieën om instandhouding van een historische gebouw te bevorderen. Het benadrukken van de historische waarde en de verhalen van verschillende generaties kan bovendien nieuwe actoren in het netwerk betrekken. Denk daarbij aan de gemeente, historisch geïnteresseerd publiek, verenigingen op het gebied van buitenplaatsen of historie;
- De eigenaren van Schouwenburg beschikten persoonlijk over aanzienlijke kennis van restauratie-architectuur, energieconcepten en financiële regelingen. Zij omringden zich bovendien met deskundige en betrokken adviseurs. Dit is een cruciale voorwaarde voor een samenhangend restauratieplan. Kennis van passende energiemaatregelen draagt bij aan een energiezuinig plan, een ruime kennis van historische waarden bevordert een ontwerp waarin deze waarden worden behouden;
- De keuze voor een bouwteam is een andere strategische factor. Uit veel case studies blijkt dat de samenwerking in een bouwteam een goede afstemming bevordert zowel in de planvorming als op de bouwplaats;
- Tenslotte is het zoeken van passende financiële regelingen een succesfactor. Bij Schouwenburg is dat goed gelukt, zodat het restauratieplan haalbaar was.

Karakteristieken en ambities

Energiekarakteristieken zijn de gebouwgebonden factoren die van invloed zijn op het energiegebruik. Bijvoorbeeld de Rc-waarde van muren, de afmetingen en inhoud van het gebouw, de hoeveelheid lichtopeningen, de kierdichtheid, of het accumulerend vermogen

van het gebouw. Daarnaast zijn de cultuurhistorische waarden zeer bepalend voor de vraag of maatregelen zoals isolatie en plaatsing van zonnepanelen toelaatbaar zijn. Deze karakteristieken maken voor een deel de mogelijkheden uit voor energiebesparende maatregelen en energieopwekking.

Schouwenburg heeft als rijksmonument een grote monumentale en cultuurhistorische waarde, zowel exterieur als interieur. Hoewel de startsituatie voor de restauratie slecht was - het gebouw was al jaren verwaarloosd - bood het pand ook aanknopingspunten voor energiemaatregelen. Zo konden de kelders plaats bieden aan de omvangrijke verwarmingsinstallatie en kon het restaureren van de fraaie wandafwerkingen in hal en kamers gecombineerd worden met het aanbrengen van wandverwarming.

Naast energiekarakteristieken kunnen ook de ambities van opdrachtgevers, architecten en energieadviseurs een zeer grote invloed hebben op de mate van energiezuinigheid na een restauratie.

De opdrachtgevers van Schouwenburg waren van mening dat 'een gebouw relevant maken voor deze tijd (ook) betekent energetisch upgraden'. Deze uitspraak kenmerkt de ambitie van de opdrachtgevers. Als we Schouwenburg vergelijken met andere onderzochte gebouwen dan valt op dat er een goede samenwerking was in het team van architect, opdrachtgever en energieadviseur.

De achtergrond in restauratiearchitectuur van de eigenaren hielp hen standvastig te blijven in hun ambitie. 'Vanwege [onze] achtergrond durfden we het aan moderne technieken toe te passen in het oude huis. We geloofden er vaak nog eerder in dan de installatieadviseur of installateur. Die pakken het liever conventioneel aan.' (Restauratiefonds 2010)

Motieven voor energiebesparing

De eigenaren van Huis Schouwenburg woonden voorheen in een monument in Den Haag. Na vele jaren werkzaam te zijn geweest in de restauratiearchitectuur en automatiseringstechniek (Trouw 2009) waren ze op zoek naar een uitdagend, groter monument, buiten de drukte van de stad. Na aankoop van het huis in 2008 begon de renovatie in 2009, die drie jaar zou duren. De aankoop en renovatie werden mogelijk door gebruik te maken van verschillende financiële regelingen, waaronder de BRIM regeling voor onderhoud (herstel buitenwerk), een laagrentende lening voor de renovatie en een overbruggingskrediet in verband met de woning in Den Haag die nog verkocht moest worden.

Voor de eigenaren stond niet het terug-restaureren centraal, zeggen zij in een interview: 'Dat is niet interessant. Het is beter als je op een verantwoorde manier het comfort kan vergroten.'

(Restauratiefonds 2010) Ook een gevoel van verantwoordelijkheid speelde een belangrijke rol. 'Je moet het pand een aantal decennia verder helpen zodat het de moeite waard blijft voor de nieuwe generatie, de bewoners voor ons deden dat ook al.'

(Restauratiefonds 2010)

De hoge ambitie op het gebied van energie werd gevoed door een tweetal drijfveren. Enerzijds duurzaamheid ('we willen geen fossiele brandstof meer verbruiken', Trouw 2009), anderzijds de exploitatie ('Voor je het weet verandert een sprookje in een horrorscenario', Restauratiefonds 2010). De eigenaren streven een gezonde exploitatie na door het genereren van inkomsten en door het verlagen van de vaste lasten, zoals energielasten.

Energiebesparing en een duurzame energievoorziening waren daarom vanaf het begin belangrijke thema's.

Energieonderzoek

De innovatieve energiemaatregelen die in Schouwenburg zijn toegepast zijn de volgende:

- houtpellet-verwarmingssysteem (dubbel uitgevoerd);
- wandwarmteafgifte systeem;
- warmtetransportsysteem in het landhuis, in het koetshuis en in de 60 meter koppelleiding;
- warmteopslagsysteem met 2 x 800 liter waterbuffers, een in Landhuis en een in Koetshuis;
- zonnecollectoren 8 stuks;
- zonnepanelen 16 m²;
- wandisolatie met gespannen katoen;
- buitenraamluiken;
- raamgordijnen;
- lighttube verlichting trappenhuis;
- airfolie dakisolatie;
- aardgasauto met aardgasvoeding vanuit het landhuis.

Wat kunnen we nu zeggen over de bijdrage die deze maatregelen leveren aan een energiezuinig en comfortabel Huis Schouwenburg? In onderstaande alinea's gaan we nader in op de resultaten.

Met behulp van het transmissiemodel is een energieverbruik berekend van 742 GJ/j. Het werkelijke verbruik blijkt 708 GJ/j. Het verschil van 34 GJ/j is kleiner dan 5% en geeft aan dat het berekeningsmodel voldoende nauwkeurig is om alternatieve innovatieve energieconcepten door te rekenen en te kunnen vergelijken.

Doordat de brandstof voor de aardgasauto betrokken wordt uit het huisnet neemt uiteraard het energieverbruik toe, maar dit is niet toe te rekenen aan de energiekwaliteit van het landhuis en dat geldt ook voor de indirecte energie levering aan het koetshuis. Tevens is een thermografisch onderzoek uitgevoerd om te zien of er onbekende warmtelekken in de gebouwschil aanwezig zijn. Gebouwschil vertoont geen bijzondere warmteverliezen, de raampartijen geven het grootste warmteverlies (wat logisch is vanwege historisch enkelglas). In de winter worden de houten buitenluiken en de gordijnen gesloten, wat het warmteverlies met meer dan 50% kan terugdringen. Het landhuis en koetshuis zijn goed en gelijkmatig geïsoleerd.

Bij het pellet-verwarmingssysteem zijn op diverse plaatsen de temperatuur en het debiet gemeten ter bepaling van de systeem-efficiency en eventuele warmteverliezen. Over een periode van 4 weken zijn met een datalogger meer dan 100.000 metingen gedaan. Deze metingen zijn opgeslagen in de computer en naderhand geanalyseerd. De 60 meter verwarming-verbinding-leiding tussen het landhuis en het koetshuis blijkt minder dan 0,8 graad C temperatuurverlies te geven, wat aangeeft dat de leiding isolatie goed is. Gebleken is dat de regeling de warmtetoevoer van het koetshuis vaker dan de ontworpen één maal per etmaal laat plaatsvinden, waardoor extra warmteverliezen optreden.

De warmte voor het warme tapwater wordt via een secundaire warmtewisselaar uit het buffervat gehaald, zowel in het landhuis als het koetshuis. Dit is in de zomer minder efficiënt, daar de buffervaten dan geheel op temperatuur gehouden moeten worden alleen voor het warme tapwater. Mogelijk kan een hybride systeem voor warmtapwater nog energiebesparing opleveren.

In de hal en de gang is een laagtemperatuur wandverwarming aangebracht. Door de centrale positie van de hal en de gang zorgt de warmtestraling voor een aangenaam comfort in de verkeersruimten, en bovendien (door de warmtebuffering in de wanden) voor een aangenaam comfort van de binnenwanden in de kamers aan weerszijden van de gang. Deze LT (laag temperatuur)-verwarming van het landhuis en het koetshuis geeft een duurzame basis voor het warmteafgiftesysteem.

De eigen productie van duurzame energie kan op basis van de metingen bepaald worden en bedraagt de afgelopen 4 jaar respectievelijk 1%, 76%, 86%, 87%. Dit is een uitzonderlijk hoog percentage voor een historisch landhuis als Schouwenburg en is mogelijk geworden door de structurele aanpak van vele innovatieve energieconcepten. De combinatie van zonnecollectoren en pellet-verwarming met verlaging van het energiegebruik staat hierbij centraal. Het is een voorbeeld waaruit blijkt dat verduurzaming van historische gebouwen wel degelijk mogelijk is.

Conclusie

Kennis, ambitie, financieel inzicht en goede samenwerking zijn de belangrijkste factoren bij deze geslaagde energiezuinige restauratie. De restauratie van Huis Schouwenburg wordt gekenmerkt door een sterke ambitie van de eigenaren, zowel op het gebied van het behoud van historische waarden als van het besparen van energie. De opdrachtgevers beschikten zelf over veel kennis van architectuur, energiemaatregelen en financiële aspecten. Zij betrokken andere deskundigen bij het restauratieplan en vormden een bouwteam, waarin zeer intensief werd samengewerkt. Op deze wijze werd gekozen voor vernieuwende oplossingen die zeer zorgvuldig in het monument werden ingepast.

Particuliere woningeigenaren kiezen doorgaans voor een monument omdat ze gecharmeerd zijn van een gebouw met een sterke

identiteit of een verhaal. Dit is ook het geval bij Huis Schouwenburg. De eigenaren wilden een eigen laag toevoegen aan dit 'verhaal' door de restauratie uit te voeren met duurzame materialen, gericht op energiebesparing en het realiseren van een duurzame energievoorziening.

Het restauratieplan is vanaf het begin gericht geweest op een totale en samenhangende restauratie. De eigenaren hebben zich verdiept in architectonische en energie-technische aspecten en hebben actief bijgedragen aan de planvorming.

Hun keuze voor energiebesparing wordt niet in de eerste plaats gemotiveerd door comfortverbetering. Hun hoge energieambitie komt voort uit een ideëel doel om geen fossiele brandstof meer te gebruiken. Dit is vertaald naar een plan dat voldoet aan de huidige wensen voor comfort en een haalbare exploitatie.

Gegeven de huidige status van het fossiele energieverbruik, de eigen duurzame energie productie/opwekking en de fossiele CO₂(eq.)-emissie kan geconcludeerd worden dat Huis Schouwenburg, conform de MJA3-regelgeving, voldoet tot tenminste 2035. Bij het integreren van alle energiesystemen zijn nauwelijks tot geen concessies gedaan aan de historische integriteit van het gebouw, wat aangeeft dat een hoge gebouw-energie-efficiencykwaliteit voor historische gebouwen weldegelijk mogelijk is. Nog niet alle energiesystemen zijn voluit geoptimaliseerd (ingeregeld), waardoor er in Huis Schouwenburg nog ruimte is voor energiereductie. Daarnaast zijn er waarschijnlijk nog voldoende mogelijkheden voor alternatieve energieconcepten voor verdere energiereductie. Het lijkt daarom, gezien de huidige comfortabele energiesituatie, mogelijk om voor 2050 Huis Schouwenburg CO₂-neutraal te maken, het einddoel van de MJA3-regelgeving, als uitvloeisel van het Kyoto Protocol.

In dit artikel hebben we geprobeerd om een energiezuinige restauratie van aankoop tot gebruik te beschrijven en evalueren. Het onderzoek werpt licht op de rol van verschillende actoren, zoals eigenaren, architecten en energie-adviseurs, alsmede op de concrete energieresultaten. Duidelijk is dat de persoonlijke inzet van de gemotiveerde en deskundige eigenaren, in nauwe samenwerking met architect en energie-adviseur, cruciaal is geweest bij deze ambitieuze 'energieke restauratie'.

Ir. Ramon Alberts en ing. Bate Boschma zijn onderzoekers, drs. Tineke van der Schoor is senior-onderzoeker/promovendus en drs. Maarten Vieveen is onderzoeker/promovendus

Literatuur

Brand, S., *How buildings learn, what happens after they're built*, Viking Press, New York 1994

Monumentnummer: 512064, *Huis Schouwenburg*,
www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl
(geraadpleegd op 26 mei 2013)

Onderzoeksrapport BBoE, Duurzame Energie; HG-ER-IEC-
Schouwenburg/ Duurzame Historie, groep E, studenten: B. Botterbloem,
J. Koenes, J. van der Velde, M. van der Werff, Hanzehogeschool,
Groningen 2013

Restauratiefonds, *InDetail*, Restauratiemagazine van het restauratie-
fonds, jaargang 1, nummer 1, 2010

'Schatbewaarders van Arcadië, Buitenplaatsen, portretten', *Elsevier*,
speciale uitgave t.g.v. Jaar van de Buitenplaats, Amsterdam 2012
'Zonnepanelen sieren zestiende-eeuws landhuis', *Trouw*, De
verdieping, 9 februari 2009

<http://www.Huishuisschouwenburg.nl> (geraadpleegd op
26 mei 2013)

Verduurzaming monumenten is een ontwerpogave

Duurzame monumentenzorg: Het Ooglijdersgasthuis Utrecht

Lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen, Hogeschool Utrecht

Ir. P. Rutten, drs. ing. J.T.H. Straatman

Het lectoraat: zicht op ander gedrag

Het lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen is een direct gevolg van de behoefte om de bouwsector te vernieuwen. In de naoorlogse periode lag de focus van de bouwsector op grootschalige productie voor het oplossen van de woningnood. In het streven naar rationalisatie zochten bedrijven efficiëntievoordelen door vergaande specialisatie. Dat leidde echter ook tot fragmentatie en daarmee samenhangende coördinatieproblemen, faalkosten en kwaliteitsverlies. Eind vorige eeuw groeide binnen de sector en in de samenleving de onvrede over de weinig klantgerichte aanpak. Er ontstond een beweging van woningcorporaties, publieke opdrachtgevers, architecten, adviseurs, bouwers, installateurs en leveranciers die een ingrijpend veranderingsproces nastreefden, niet alleen via technologische innovaties, maar juist ook via sociale vernieuwing. De Parlementaire Enquête Bouw bracht in 2002 integriteitsproblemen aan het licht, waardoor deze ontwikkeling in een stroomversnelling kwam. De noodzaak tot een gedragsverandering deed zich nog sterker voelen

Het lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen richt zich op de gewenste cultuurverandering. De waardering van de bouwnijverheid door klanten, medewerkers, ketenpartners, samenleving en shareholders moet groeien door duurzame samenwerking, ontwikkeling van vakmanschap en professionaliteit en duurzaam handelen. Duurzaamheid is belangrijk voor het imago van de sector en levert marktkansen op. Opdrachtgevers en opdrachtnemers moeten leren om niet alleen te denken in terugverdientijden, maar ook in toegevoegde waarde die zich niet direct laat vertalen in geld, en wel in (eindgebruikers)waardering. De projecten 'Verduurzaming en transformatie van kantoren', 'Duurzame monumentenzorg' en 'Verduurzaming van de Uithof' geven inzicht in de procesmatige randvoorwaarden voor de realisatie van duurzaamheidsdoelstellingen.¹ Vanuit het lectoraat gaat het bij cultureel erfgoed niet alleen om techniek, maar vooral om de vraag hoe verschillende disciplines samen oplossingen kunnen ontwikkelen die voor alle stakeholders aantrekkelijk zijn.

¹ Duurzame monumentenzorg is voor Hogeschool Utrecht al lang een speerpunt. Van 2002 tot 2009 bestond het lectoraat 'Monumentenzorg in de praktijk', dat veel werkrelaties heeft opgeleverd met het werkveld en gemeentelijke bestuurders. In de opleidingen 'BUILT Environment' is structureel aandacht voor cultureel erfgoed. Subsidie van het Lighthousefonds, gelieerd aan Lighthouseclub Nederland, stelde het lectoraat 'Nieuwe cultuur in de bouwketen' in staat om de kennis van duurzame monumentenzorg te verdiepen, waarbij de aandacht in het bijzonder uitging naar de inrichting van het proces. De Lighthouseclub is een vereniging van leidinggevenden in de bouw, die een bijdrage wil leveren aan maatschappelijke vraagstukken als verduurzaming van het culturele erfgoed.

Het onderzoek: bouwhistorie is leidend

Utrecht is na Amsterdam de tweede monumentenstad van Nederland, met veel rijks- en gemeentelijke monumenten. In Utrecht staat het behoud van cultureel erfgoed hoog op de agenda. Om deze ambitie te combineren met de wens om in 2030 een klimaatneutrale gemeente te zijn is een uitdaging. In de nota 'De Utrechtse Erfgoedagenda Beheer' (2012) benoemt de Utrechtse Dienst Stadsontwikkeling het belang van het behouden van monumentale panden. Knelpunten bij het restaureren, herbestemmen en verduurzamen van monumentale panden zijn: energieverbruik, bouwkundige en installatietechnische kwaliteit, comfort, inpassing van geschikte huisvesting en exploitatie. De wens om zowel de cultuurhistorische waarde van het monument te behouden als de ambities op het gebied van duurzaamheid te realiseren, leidt vaak tot conflictsituaties. Na-isolatie zou bijvoorbeeld de cultuurhistorische waarden onherstelbaar kunnen aantasten. Aanpassingen aan historische gebouwen vragen om maatwerk, dat effectief in een multidisciplinaire aanpak tot stand kunnen worden gebracht.

Lerende ontmoetingen

Het Center for Sustainability van de Nyenrode Business Universiteit lanceerde in 2010 het kennis- en activiteitennetwerk Duurzame Monumentenzorg. De problematiek van gemeentelijke overheden is tijdens 'lerende ontmoetingen' vertaald naar een onderzoeksagenda voor kennisinstellingen.

In januari 2011 stond de 'lerende ontmoeting' in het teken van pre-concurrentiële samenwerking van architecten en bouwers. Architecten speelden daarbij een centrale rol. De discussie leidde tot de hypothese: 'Duurzame maatregelen in monumenten kunnen alleen in samenhang en door architecten worden ontworpen; de verduurzaming van historische gebouwen is een ontwerpogave'.

Deze hypothese vormde voor Hogeschool Utrecht vertrekpunt voor verder onderzoek. De leidende rol van de bouwhistorische waarde van het monument en de interdisciplinaire samenwerking om ingrepen te ontwikkelen waren daarbij het uitgangspunt.

Casus Ooglijdersgasthuis

Het Ooglijdersgasthuis is een ontwerp van architect D. Kruijff en dateert uit 1892. Het bestaat uit drie verschillende bouwdelen, waarvan het oudste en grootste in neo-Renaissance-stijl is ontworpen. De jongste aanbouw uit 1967 is niet als monument aangemerkt. In 1990 verloor het gasthuis haar oorspronkelijke functie en trok Hogeschool Utrecht in het complex. De stedenbouwkundige situatie en de variëteit aan bouwstijlen maken het Ooglijdersgasthuis uitermate geschikt voor het onderzoeken van de hypothese. In de casus 'Ooglijdersgasthuis Utrecht' hebben zes disciplines - architect, bouwer, installatie-adviseur, handhaver, ontwikkelaar en

energieadviseur - samengewerkt. Deze rollen werden ingevuld door vier bouwkundestudenten en twee installatiestudenten, onder leiding van een docent-onderzoeker.

Startpunt voor het onderzoek was het analyseren van de bouwkundige kwaliteit en de programmatische mogelijkheden van het Ooglijdersgasthuis. De bouwregelgeving stelt randvoorwaarden die mede bepalen of het programma inpasbaar is in het monument. De onderzoekers onderzochten verschillende methoden en materialen voor na-isolatie. Zij bekeken in hoeverre deze duurzaam en reversibel zijn. Voor het onderdeel installatie en energieverbruik is het verband tussen het verduurzaamde monument en de installatie onderzocht.

Tot slot zijn de investeringen voor het verduurzamen van het monument berekend. Deze zijn afgezet tegen de exploitatiekosten. Zo kan de investeerder beoordelen of de duurzame ingreep rendabel en haalbaar is.

Inpassing van het programma

Het Ooglijdersgasthuis staat in een historische en economisch aantrekkelijke omgeving. Gunstig gesitueerd ten opzichte van de binnenstad en het buitengebied. De bestaande kenmerken van de bouwdelen zijn geanalyseerd in relatie tot de mogelijkheden van een programma. Hierbij is gelet op de historische waardenstelling en de structuur van de drie bouwdelen. Het Ooglijdersgasthuis heeft een bruto vloeroppervlakte van 7200 m². Het heeft de mogelijkheid om bouwdelen afzonderlijk te laten functioneren. Daarom is onderzocht of het geschikt kan worden gemaakt voor meerdere gebruikers en gebruiksfuncties.

Het monument is leidend bij het inpassen van een programma. Het is tevens een 'neutrale drager' van mogelijkheden in de toekomst. Het gebruik van het gebouw kan namelijk in de loop van de tijd veranderen. Door het gebouw voor te bereiden op toekomstige functieveranderingen ontstaat een flexibel en duurzaam gebouw. Het onderzoek leverde een scala aan mogelijkheden op voor het Ooglijdersgasthuis. In het uiteindelijke programma hebben de afzonderlijke bouwdelen verschillende functies gekregen: wonen, werken, bijeenkomsten en ontspanning.

Regelgeving

In 2012 werd het nieuwe Bouwbesluit van kracht. Volgens het oude Bouwbesluit uit 2003 moesten nieuwe onderdelen bij herbestemming voldoen aan de nieuwbouweisen en ongewijzigde, bestaande onderdelen aan de eisen voor bestaande bouw. Daardoor was herbestemming soms alleen haalbaar met een ontheffing. Het Bouwbesluit van 2012 stelt lagere eisen in geval van verbouwingen. Het introduceert een nieuw begrip: 'het rechtens verkregen niveau', het rechtmatig verkregen kwaliteitsniveau vóór aanvang van de verbouwingswerkzaamheden. Dit ligt tussen bestaande bouw en nieuwbouw in.

Voor het Ooglijdersgasthuis zijn brandveiligheid en geluid getoetst volgens het nieuwe Bouwbesluit en vergeleken met het oude Bouwbesluit. Het Bouwbesluit 2012 hanteert een personenbenadering, waarbij vluchtwegen afgestemd worden op het verwachte aantal personen dat hiervan gebruik zal maken. Het is opmerkelijk dat het nieuwe Bouwbesluit voor herbestemmingen geen geluidseisen stelt. Omdat geluid van invloed is op de gezondheid van gebruikers, is uitgegaan van het streefniveau voor nieuwbouw. Er kunnen interessante discussies ontstaan nu opdrachtgevers zelf het gewenste kwaliteitsniveau mogen kiezen. Het nieuwbouwniveau van het Bouwbesluit 2003 was voor herbestemmingen in de praktijk tegelijkertijd minimum en maximum. De versoepeling van de eisen geeft opdrachtgevers meer verantwoordelijkheid om het gewenste comfort of de prestatie-eisen te bepalen.

Na-isoleren

De ambities om de CO₂-uitstoot te reduceren en de toenemende vraag van de gebruiker naar een hoger thermisch comfort, leiden tot veel vragen bij het verbeteren van monumenten. Energetische maatregelen voor gevels van monumenten zijn omstreven vanwege mogelijke onherstelbare schade aan historische waarden. De keuze voor binnenisolatie werd bepaald door de karakteristieke negentiende-eeuwse gevel, met zijn metselverbanden, ankers en beeldbepalende ornamenten. Een belangrijk aandachtspunt is het voorkomen van inwendige condensatie van waterdamp in de constructie. Dit zou desastreuze gevolgen kunnen hebben voor het monument.

Het binnenklimaat en het warmte-accumulerend vermogen van monumenten is van nature gunstig. Beide kenmerken wilden de onderzoekers benutten. Zij toetsten de haalbaarheid en de detaillering van de voorgestelde na-isolatiemogelijkheden op bouwhistorische waarde, reversibiliteit, ecologische voetafdruk van het na-isolatiemateriaal en bouw fysica. Houtvezel-leemisolatie bleek uitermate geschikt voor het na-isoleren van de gevels. Daarnaast ontstaat er door de vochtregulerende materiaaleigenschappen een gezond binnenklimaat.

De warmteweerstand van alle na-geïsoleerde constructieonderdelen voldoet aan de verbouweisen van het Bouwbesluit 2012. Uit dit onderzoek bleek dat het verduurzamen van historische gevels met natuurlijke materialen mogelijk is, met behoud van bouwhistorische waarde.

Installatieconcept

Wat zijn de mogelijkheden voor de installatie en hoe hangen deze samen met het gebouw? Dit is een lastige opgave omdat de toekomstige gebruiker in het onderzoekstadium nog niet bekend was.

In het kader van dit onderzoek is ontkoppeling van de stadsverwarming onderzocht. Er is nagegaan welke duurzame opwekkings- en

afgiftesystemen een alternatief kunnen zijn voor het huidige systeem. De onderzoekers hebben beoordeeld of ze een bijdrage leveren aan het herstellen van het historische karakter van het gebouw.

De installatiekeuze is afgestemd op de positieve kenmerken van lage temperatuur verwarming en hoge temperatuur koeling. De homogene temperatuurverdeling en de kleine temperatuurverschillen tussen deze afgiftesystemen en de omgeving, zorgen voor een aangenaam binnenklimaat. De mogelijkheden voor warmte-koudeopslag zijn onderzocht. Dit is aantrekkelijk omdat het koeling van alle bouwdelen mogelijk maakt en zo het comfort van de appartementen en de kantoren in het monument verhoogt. Uiteindelijk is gekozen voor warmte-koudeopslag en warmtepompen, met behoud van de stadsverwarming voor de piekvraag. Het grootste deel van de tijd zullen warmtepompen aan de warmtevraag kunnen voldoen. Toepassing van warmtepompen leidt wel tot meer elektriciteitsverbruik, maar dat kan grotendeels duurzaam opgevangen worden door plaatsing van zonnepanelen op het dak van het bouwdeel uit 1997. Het warmteoverschot van de stadsverwarming wordt gebruikt om de balans in de bodem te handhaven.

Evaluatie

Het verduurzamen van het Ooglijdersgasthuis vergt een investering die in meer dan 25 jaar moet worden terugverdiend. De haalbaarheid van de ingrepen wordt niet alleen bepaald door de terugverdiendtijd. Een aantal duurzame aspecten werkt door in het gebruik, het comfortniveau en de flexibele verhuurbaarheid van het monument. Deze (duurzame) ingrepen zijn in een exploitatiemodel moeilijk te waarderen.

Naast de cultuurhistorische waarde van het verduurzaamde gebouw zullen een gezonder binnenklimaat en het gebruik van duurzame materialen het imago en karakter van het gebouw bepalen. Deze aspecten zijn niet kwantificeerbaar. Ze spelen wel een rol bij de keuze van de gebruiker. Historische gebouwen bieden veel mogelijkheden voor herbestemming. De locaties zijn populair en de waardevastheid is gunstig. Duurzame monumentenzorg kan leegstand van monumenten een halt toeroepen, waardoor het haalbaar is om te investeren.

Het verduurzamen van het Ooglijdersgasthuis is een complexe opgave die nauwelijks met een monodisciplinaire aanpak kan worden opgelost. Duurzame monumentenzorg vraagt een hoge mate van integratie van bouwkundige en installatietechnische kennis, gecombineerd met cultuurhistorische en financiële kennis. De rol van de architect in het proces is het maken van verbindingen tussen de verschillende disciplines, waarbij integrale voorstellen geen afbreuk doen aan de cultuurhistorische waarden van het monument.

Multidisciplinariteit in het onderwijs

Het afstuderen in een multidisciplinair team vanuit een integrale zienswijze is niet gebruikelijk in het bachelor-onderwijs. Dat maakte deze afstudeeropdracht uniek. Tijdens de presentatie van de resultaten van dit project op de kennisconferentie Duurzaam Doen 2012, reageerde de beroepspraktijk enthousiast. De toekomstige bouwopgave - in het bijzonder bij monumenten - vraagt niet alleen om vakinhoudelijke kennis, maar ook om samenwerkingsvaardigheden en een sensibiliteit voor andere invalshoeken dan de eigen vakdiscipline.

Voor vervolprojecten op het thema Duurzame momentenzorg zal Hogeschool Utrecht onderzoeksteams samenstellen vanuit verschillende vakgebieden. Deze teams kunnen vraagstukken integraal aanpakken. De studenten nemen deze ervaring mee naar hun toekomstige beroepspraktijk. Daarbij zal Hogeschool Utrecht samenwerken met de post-hbo-opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg, Nyenrode Business Universiteit, het bedrijfsleven en de regionale overheid.

Vervolprojecten zullen door stapeling van kennis zorgen voor verdere verdieping van de beschikbare kennis en terugkoppeling naar de praktijk. Daardoor ontstaat een sterk kennisnetwerk, waarin goed opgeleide bachelors in multidisciplinaire samenwerking kunnen excelleren.

Ir. P. Rutten, projectleider en drs. ing. J.T.H. Straatman, onderzoeker bij het lectoraat Nieuwe Cultuur in de Bouwketen, Hogeschool Utrecht.

Lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen

De onderzoeksprojecten van het lectoraat zijn zodanig opgebouwd dat de beroepspraktijk, docent-onderzoekers, lectoren en externe deskundigen kennis genereren en ervoor zorgen dat deze direct kan worden toegepast. Tegelijkertijd worden jonge professionals opgeleid die gewend zijn om met behulp van de nieuwe inzichten samen te werken.

Ontwerpen van speelruimte in erfgoed

Spannend spel maakt jongeren bewust van de waarde van erfgoed

Lectoraat Play Design & Development, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht

Marinka Copier, Hanne Marckmann, Jennemie Stoelhorst

Het lectoraat: op het snijvlak van kunst en technologie

Het Lectoraat Play Design & Development is onderdeel van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU). Het lectoraat richt zich, onder leiding van Marinka Copier, op het ontwikkelen van kennis over en voor het ontwerpen van zinvol spel(en) in entertainment, culturele en/of maatschappelijke contexten. De werkwijze kenmerkt zich door toegepast onderzoek, waarbij we producten en diensten ontwerpen, uitproberen, analyseren en herontwerpen. Play zetten we in als ontwerpmethode en/of als eindproduct of dienst. We opereren op het snijvlak van kunst & technologie. Het R&D-programma is *Creative Design for Playful Impact* (CDPI). Dit programma onderzoekt hoe spelelementen in producten en diensten de impact ervan op gebruikers kan vergroten. Door middel van spelervaringen waarin spelers actief keuzes moeten maken, kunnen we kennis, houding, gedrag en cultuur van de spelers (blijvend) positief veranderen. In de aanpak staat de ervaring van gebruikers centraal en zetten we technologie in als hulpmiddel om een zinvolle ervaring te creëren.

Kennisdeling

We werken samen met ontwerpers uit de creatieve industrie. Ook betrekken we studenten en onderzoekers van andere kennisinstellingen, zoals TNO en de Universiteit Utrecht. Projecten zijn experimenteel van aard en dragen zo bij aan de ontwikkeling van het beroepsveld. Onze docenten en onderzoekers staan met één been in het onderwijs en met het andere in het bedrijfsleven. We delen onze kennis ook via congressen, publicaties, workshops, lezingen en advieswerkzaamheden aan overheid, organisaties en bedrijven. Concrete voorbeelden zijn het internationale DIGRA-congres *Think Design Play* en het boek *Designing Meaningful Play* (BIS publishers).

Theoretisch kader

Uitgangspunt is het ontwerpen van structuren die spelers speelruimte geven om zelf in te vullen. Ruimte om te ontdekken, te improviseren, te experimenteren en te falen. Ruimte ontwerpen we als concreet en actueel begrip: een meetbaar spelbord, een computerscherm, een speelkamer, een tuin of een gebouw. Maar speelruimte is vooral ook een mentale ruimte waar spelers zelf beslissingen moeten nemen. Zonder actie van de spelers geen spel! Speelruimte vereist dus een actieve houding van de spelers en kan zo actief burgerschap en burgerparticipatie bevorderen. Spelers worden uitgedaagd om zelf meningen en handelingen vorm te geven in het spel.

Magic circle

Antropoloog Johan Huizinga sprak in zijn werk 'Homo Ludens' over een *magic circle* (Huizinga, 1955) waarbinnen het spel zich afspeelt. Deze *magic circle* scheidt het echte leven van de spelwereld en behelst zowel de fysieke als de abstracte ruimte van het spel: 'When stepping into the circle, players agree to abide by the special rules of that world for the sake of the game experience, leaving the rules of everyday life behind.' (Ferrara, 2012). Inmiddels zijn diverse onderzoekers van mening, dat deze *magic circle* meer een membraan is waardoor spel en het echte leven in meer of mindere mate in elkaar overlopen, dan een gesloten cirkel om het spel heen (zie o.a. Copier, 2007 en Ferrara, 2012).

Gereedschappen voor transformatie

De *magic circle* als membraan maakt van spel en spelen middelen tot transformatie. Transformatie vindt plaats als de structuur van het spel dat gespeeld wordt, de bestaande structuur van het echte leven (tijdelijk) omverwerpt (Salen en Zimmerman, 2003). Deze visie biedt tal van mogelijkheden om spel en spelen in te zetten voor meer dan alleen entertainment of tijdverrijf. Als spel en werkelijkheid in elkaar overlopen, dan is er in en door spel iets te leren, te ontdekken, te veranderen en/of toe te voegen aan het echte leven. Een *online* rollenspel kan helpen met het verwerken van verdriet uit het echte leven (*Turkle*), een *urban game* kan de stad op een andere manier laten zien (*Big Urban Game*), een spel spelen met collega's kan bedrijfscultuur veranderen (*Code 4*) en een spel spelen met varkens als tegenstander kan mens verbinden met het dier en doen nadenken over het eten van varkensvlees, want wil je een dier eten waarmee je net hebt gespeeld (*Pig Chase*)?

Om speelruimte te ontwerpen, waarin het fysieke en het virtuele betekenisvol met elkaar verbonden worden, gebruikt het lectoraat de volgende ontwerpvaardigheden:

- Contextueel en gebruikers-georiënteerd ontwerp: focus op sociale en culturele aspecten van *games* en *play* in plaats van op de technologische kant (o.a. Bernie DeKoven, 2009);
- Transmediaal ontwerp: integratie van digitale en analoge media om een betekenisvolle ervaring te creëren zoals omschreven door Henry Jenkins (2003);
- *Pervasive design*: neerzetten van een (spel)ervaring die de grenzen tussen het 'echte' leven en het spel uitdagen, zowel in ruimte, tijd en sociaal zoals omschreven door Montola, Stenros and Waern in 2009;
- *Critical design*: inzetten van zowel de 'fun' kant als de donkere en gevaarlijke kanten van spel om betekenis te creëren zoals omschreven door Mary Flanagan in 2009

Het onderzoek: De slag om Dondervoort

Het op erfgoed gerichte onderzoek richt zich op het experimenteren met diverse vormen van spel, spelen en games om veranderingen in

kennis, houding en vooral gedrag bij diverse doelgroepen (jong en oud) te bereiken. Daarbij is een van de belangrijkste thema's hoe en wanneer digitale middelen, zoals computergames, apps en augmented reality, iets toevoegen aan de ervaring van het fysieke erfgoed. Een voorlopige conclusie is dat een hybride vorm van spel het meeste oplevert. Dat zullen we hieronder verder uitwerken in de case study Slag om Dondervoort.

Voor de Vereniging Nederlandse Vestingsteden (lees verder: Vereniging) onderzochten wij welke speelruimte we jongeren konden bieden binnen het tastbare en ontastbare erfgoed van het vestingverleden van Nederland. De Vereniging richt zich op het levend houden en doorvertellen van het unieke Nederlandse vestingverleden. Het doel is om verschillende doelgroepen te interesseren voor deze belangrijke periode in de Nederlandse (staats)geschiedenis, die typerend is voor het Nederlandse water-, steden- en vrije landschap, zoals gekarakteriseerd in de Rijksvisie Erfgoed en Ruimte. Hoe houd je het materiële erfgoed (vestingsteden) en het immateriële erfgoed (verhalen, tradities) van dit tijdsvak duurzaam in stand? Hoe creëer je betrokkenheid bij deze identiteitsbepalende gebeurtenissen vanuit het verleden en de overblijfselen ervan in het heden? Focus ligt vooral op de sociaal-culturele vraagstukken binnen de erfgoedsector.

Inventarisatie

Samen met het lectoraat inventariseerde de Vereniging erfgoedprojecten voor jongeren. Dit leverde een statisch en relatief conservatief beeld op. De (cultuur)historische inhoud stond voorop en de blijvende impact op jongeren was mager. Inhoud ging voor vorm, waardoor eerder sprake was van historische, (digitale) quizen dan van echte spellen waar spelers vrijheid kregen om zelf betekenisvolle keuzes te maken. Vanuit deze inventarisatie werden doelstellingen opgesteld. *Kennis*: Jongeren doen kennis op van het unieke Nederlandse vestingverleden in relatie tot de Tachtigjarige Oorlog; Jongeren leren begrijpen wat vestingsteden zijn en waarom ze zijn ontstaan; Jongeren kunnen belangrijke elementen van vestingsteden herkennen (zoals ravelijnen, bastions, fortificatiemeesters etc.) *Houding*: Jongeren krijgen of behouden een positieve houding tegenover het erfgoed van vestingsteden in hun omgeving. Zo leren ze cultureel erfgoed in het algemeen waarderen. *Gedrag*: Jongeren worden gestimuleerd vestingsteden in hun eigen regio fysiek te bezoeken.

Een groep van negen vierdejaars studenten ontwierp onder leiding van een docent uit de ontwerppraktijk, en in nauwe samenwerking met de Vereniging Nederlandse Vestingsteden, een speelse ervaring. In vier maanden bouwden ze de game 'Slag om Dondervoort', die ze uitgebreid testten bij leerlingen, docenten, medestudenten en ontwerpers (zie o.a. Fullerton, 2008, voor richtlijnen over *play-testing*). Na elke test brachten zij verbeteringen aan op het spelontwerp, interactieontwerp en educatieve waarde.

Spanjaarden en verraders

'Slag om Dondervoort' draait om de verdediging van de fictieve vestingstad Dondervoort. Leerlingen spelen de *game* gedurende één week minimaal drie uur in de lessen en zoveel tijd als ze willen buiten de lessen. Het spel start met een *online* persoonlijkheidstest, waarna de leerlingen één van de zestien rollen en een eigen huisje in de digitale vestingstad toebedeeld krijgen. Dagelijks ontvangen ze rolgebonden informatie via hun persoonlijke gamepagina over de aankomende aanval van de Spanjaarden. Deze informatie moet tijdens de lessen en in de schoolgangen worden uitgewisseld. Op basis van de uitgewisselde informatie beslissen de fortificatiemeesters iedere avond hoe en waar (oost, west, noord) zij de digitale stad het beste kunnen verdedigen. Maar er ligt gevaar op de loer: er zijn ook leerlingen met een verradersrol die de Spanjaarden moeten helpen door expres verkeerde informatie te verspreiden. Het is dus ook zaak om zo snel mogelijk uit te vinden wie er samenwerken met de vijand. Aan het eind van de week spelen de leerlingen een fysieke *urban game* in een echte vestingstad, waarbij de verliezers van de online game wraak kunnen nemen op de winnaars.

Docenten CKV, geschiedenis, wiskunde en lichamelijke oefening kunnen tijdens de spelweek lesbrieven inzetten die de historische context van de *game* verdiepen. Bijvoorbeeld over het dagelijks leven van de historische karakters in de *game* of over wiskundige berekeningen achter het aanleggen van een goede verdediging. Meer informatie staat op: www.slagomdondervoort.nl / www.slagomdondervoort.posterous.com

Resultaten

Het meten van de resultaten van dit soort *games*, is nog volop in ontwikkeling. Dit is dan ook één van de speerpunten binnen het lectoraat, niet alleen bij erfgoedprojecten, maar bij alle projecten. Op het moment van publicatie is 'Slag om Dondervoort' door drie scholen (twee klassen per school) volledig gespeeld. Om de effecten te meten, wordt gebruik gemaakt van observatie, interviews en vragenlijsten voorafgaand aan en na afloop van het spel. Voor het opstellen van relevante vragen over de ervaring en de educatieve waarde zijn het 'Technology Acceptance Model' en het 'Game Experience Model' geraadpleegd. De lijsten bestaan uit kennisvragen, met open en gesloten vragen, over de Tachtigjarige Oorlog en vestingsteden. Ook worden vragen gesteld over de 'zachte' effecten: de sfeer in de klas en de samenwerking/groepsvorming tijdens het spel.

Historische rollen

Uit observatie blijkt dat alle leerlingen door het maken van de profieltest en de toegewezen rol meteen in de fictieve wereld van de *game* betrokken worden, zonder dat zij de *online* gamepagina nog maar hebben gezien. Het toekennen van een rol met bijbehorende betekenisvolle taken heeft een sterke immersieve/identificerende

werking: het opent de fantasie in de hoofden en brengt historie dichtbij. Bij het versieren van hun huis kiezen zij dan ook voor historische attributen die bij hun rol passen: de smid een aambeeld, de edelvrouw een deftig standbeeld.

Ruim driekwart van de leerlingen begrijpt beter waarom in Nederland vestingsteden zijn ontstaan in die tijd. De helft van de leerlingen zegt nu ook beter te begrijpen hoe vestingsteden gebouwd werden en de structuur er van nu beter te herkennen in een echte stad.

Sfeer in de klas

Docenten geven aan dat de *game* een goede link legt met het heden, want de spelen beïnvloeden de sociale dynamiek in de klas positief. Leerlingen bevestigen dit: driekwart meldt dat er meer is samengewerkt dan normaal en dat groepsvorming verminderde. Ruim de helft van de leerlingen geeft aan dat de sfeer in de klas verbeterde. De *urban game* legt vervolgens de link met het fysieke erfgoed in de stad. Om te zien of de leerlingen het erfgoed in de stad ook hoger waarderen, moeten we meer onderzoeksresultaten hebben. Deze worden voorjaar 2013 verwacht.

Andere case studies

Naast Slag om Dondervoort, werken we samen met verschillende andere partners die concrete vraagstukken aanleveren. Enkele voorbeelden van gedane projecten zijn:

- Als verkenning van de persoonlijke waarde van erfgoed in Utrecht ontwierpen studenten een bordspel over historische gebouwen in de gemeente. In het spel konden spelers gebouwen vernietigen of behouden. Hieruit bleek dat spelers een persoonlijke waarde van een gebouw (ik ben er wel eens geweest, ik vind het mooi) zwaarder of net zo zwaar lieten meetellen in het behoud van het gebouw als de historische waarde.
- In samenwerking met het Nederlands Openlucht Museum ontwerpen we een hybride *game* die gebruik maakt van technologie en rollenspel die medewerkers en bezoekers samen spelen. We onderzoeken of we door middel van een *game* het gebruik van digitale middelen in het museum kunnen vergroten en tevens de relatie tussen de bezoeker en de medewerker kunnen intensiveren en verlevendigen. Eind 2012 hebben we een pilot afgerond die twee zaken heeft aangetoond. Ten eerste dat een geïntegreerde aanpak van off- en online middelen waarschijnlijk ook tot een organisatieverandering zal moeten leiden. Medewerkers moeten immers overweg kunnen met de digitale middelen en deze inzetten in hun dagelijkse werkzaamheden en niet als 'extra' werk gaan zien. Ten tweede blijkt het kiezen van een spelvorm tussen medewerker en bezoeker te leiden tot een veranderende relatie: het museum moet nu samen met bezoekers tot een betekenisvolle invulling van de geschiedenis komen. Beide

kanten worden zenders en ontvangers van informatie. In een aantal vervolgpilots zullen we deze zaken verder onderzoeken en ontwikkelen.

- Voor de gemeente Schagen onderzoeken we of we middels een *online game* het historische bewustzijn en samenhangsgevoel van kinderen kunnen prikkelen. Ze volbrengen in een *2D game* missies die zich afspelen in en rondom belangrijke erfgoedsites binnen Schagen. Spelenderwijs wordt hen het identiteitsbepalende verhaal achter deze sites verteld. Sinds maart 2013 is het spel beschikbaar voor basisscholen.
- Voor de Mobiele Collectie Nederland ontwikkelden we 3 spelconcepten om (nieuwe) doelgroepen bewust te maken van de impact van (historische) mobiliteit op de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving. Daarbij was het streven om alle betrokken partijen, jong en oud, samen te laten spelen in één *game*, zodat zij kennis over het nu en het verleden op speelse wijze konden delen. Ook hier leverde een geïntegreerd ontwerp van off- en online middelen in de tests de meeste resultaten op. Op het moment wordt bekeken hoe deze spelconcepten een vervolg kunnen krijgen in een prototype.

Aanbevelingen

Zowel in de nota Modernisering voor de Monumentenzorg als in de Rijksvisie Erfgoed en Ruimte wordt gesteld, dat erfgoed van iedereen is en dat de essentie voor de zorg ervoor ligt in het overbrengen van kennis en liefde van generatie op generatie. Voor het doen ontstaan en laten groeien van de liefde is geen krachtiger middel dan het *triggeren* van de fantasie. Vaak hebben mensen maar kleine zetjes nodig om aan het fantaseren te slaan over het verleden. De inzet van *playprincipes* versterken dit eerste duwtje, zoals de resultaten van 'Slag om Dondervoort' duidelijk laten zien. Soms moeten we het niet zo nauw nemen met de historische correctheid om zo de betrokkenheid te vergroten. Een persoonlijke ervaring van de geschiedenis vergroot de impact van de geschiedenis op de spelers en wakkert daarmee enthousiasme en waardering voor het verleden aan. Dit enthousiasme en deze persoonlijke betrokkenheid kan vervolgens worden benut door mensen te betrekken bij het ontwikkelen of herbestemmen van cultureel erfgoed (burgerparticipatie in ruimtelijke vraagstukken).

Relevant in het nu

Om begrip en liefde voor de geschiedenis te stimuleren, raden we aan om geschiedenis ook als aanknopingspunt te gebruiken om (maatschappelijke) thema's in het nu te adresseren. 'Slag om Dondervoort' wordt op school als aanleiding gebruikt om naar sociale dynamiek in de klas te kijken - welke rol vervul ik in het spel en welke in de klas? Welk gedrag vertoon ik in het spel en welke in de klas? De *setting* van een stad onder belegering, waarbij de inwoners gedurende lange tijd op elkaar zijn aangewezen, lijkt enigszins op

een middelbare schoolklas, waarin ook thema's als vertrouwen, vriendschap en verraad aan de orde van de dag zijn. Het spel speelt zo in op de dynamiek die er al leeft in de klas en trekt hiermee de noodzaak van samenwerking toen naar de keuze van samenwerking nu.

Burgerparticipatie

In de nota Modernisering Monumentenzorg en de Rijkswisie Erfgoed en Ruimte wordt ook aangegeven, dat burgers meer betrokken moeten worden bij de waardering en selectie van het erfgoed. Hiervoor zijn debatten, discussies en ruimte voor eigen interpretaties nodig. Waardediscussies zijn goed en ieders mening is daarin belangrijk. Ook hier kunnen *playprincipes* voor worden ingezet, omdat spel bij uitstek ruimte geeft om zelf beslissingen te nemen. Dit zagen we duidelijk in het bordspel waarin spelers ook erfgoed mochten vernietigen (of moesten voorkomen dat anderen dit vernietigen). Het spelen van dit bordspel levert waardevolle informatie op over de mening van de 'gewone man' voor de beslissers in de erfgoedwereld. Daarnaast kan een spel duidelijke kaders zetten waarover de spelers beslissingen kunnen nemen en waarover dus niet. Een inspraakavond met eindeloze discussies kan zo veranderen in een dynamische spelavond waar iedereen zijn 'zegje' heeft kunnen doen.

Geleerde lessen

- Digitale games voegen een fictieve laag toe aan bestaand erfgoed, waarmee erfgoed weer relevant kant worden in het nu;
- Door te kiezen voor een spelvorm, kies je voor een interactieve manier van 'je verhaal vertellen over het erfgoed'. In een spel zijn beide partijen onderdeel van het verhaal over het erfgoed;
- Het effectief inzetten van spelvormen vereist een geïntegreerde aanpak, waarbij vooral de organisatie zelf klaar moet zijn om met speldynamieken om te gaan. Dit betekent minder controle, minder 'zenden' en meer 'samen spelen' en ruimte geven aan publiek;
- Het inzetten van digitale middelen vereist bij de meeste erfgoedorganisaties en in het onderwijs coaching 'achter de schermen' om de medewerkers ermee om te laten gaan.

Marinka Copier, lector PlayDesign & Development, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht Hanne Marckmann, zelfstandig professional op het gebied van play- en gamedesign en Jennemie Stoelhorst, gastdocent ontwikkeling erfgoedgame 'Sporen naar Schagen', Hogeschool voor de Kunsten Utrecht.

Literatuur

- Copier, M., *Beyond the magic circle: A network perspective on role-play in online games*, Doctoral thesis Utrecht University, Utrecht 2007
- De Grove, F., Van Looy, J., Courtois, C., *Towards a Serious Game Experience Model: Validation, Extension and Adaptation of the GEQ for Use in an Educational Context* <http://playability.affectivegaming.info/wp-content/uploads/2010/09/Towards-a-Serious-Game-Experience-Model.pdf> 2010
- DeKoven, B., *The Well-Played Game*, Writers Club Press, Lincoln 2009
- Ferrara, J., *Playful Design. Creating Game Experiences in Everyday Interfaces*, New York 2012
- Flanagan, Mary., *Critical Play. Radical Game Design*, MIT 2009
- Fullerton, Tracy., *Game Design Workshop. A playcentric approach to creating innovative games*, Elsevier Press 2008
- Huizinga, J., *Homo Ludens. A study of the play element in culture*, London 1955
- Jenkins, H., 'Transmedia Storytelling. Moving characters from books to films to video games can make them stronger and more compelling', MIT Technology Review, januari 2003
- Juul, J., *Half-Real: Video Games between Real Rules and Fictional Worlds*, MIT Press 2005
- Montola, M., Stenros, J., Waern., *Pervasive Games. Theory and Design*, Morgan Kaufmann Publishers, Burlington 2009
- Salen, K., Zimmerman E., *Rules of Play. Game Design Fundamentals*, MIT 2003
- Turkle, S., *Constructions and Reconstructions of Self in Virtual Reality: Playing in the MUDs* (datum onbekend), MIT (<http://web.mit.edu/sturkle/www/constructions.html>, 29-08-2012)
- Yusoff, A., Crowder, R., Gilbert, L., *Validation of Serious Games Attributes Using the Technology Acceptance Model*, 2010 http://eprints.soton.ac.uk/270809/1/vsgames_10_Vero05pub.PDF
- Big Urban Game: <http://www.decisionproblem.com/bug/bug2.html>
- Code 4: <http://whatsthehubbub.nl/projects/code-4/>
- Pig Chase: <http://www.playingwithpigs.nl>

Identiteit stimuleert gebiedsontwikkeling

Er is geen ruimte zonder erfgoed

Lectoraat Visitor Studies, NHTV Internationaal Hoger Onderwijs Breda

Elke Ennen

Het lectoraat: Binding, beleving en verleiding

In zijn onderzoeksprogramma hanteert het lectoraat Visitor Studies een ruime definitie van erfgoed: erfgoed als interpretatie van het verleden.¹ Daar valt van alles onder. Het kan gaan om archeologische sporen, aardkundige en gebouwde monumenten, maar ook om verhalen, personen en tradities. Zelfs organisatievormen zijn te beschouwen als erfgoed. Al deze sociaal-maatschappelijke, culturele en fysiek-ruimtelijke aspecten vormen gezamenlijk de gebiedsidentiteit. Deze identiteit verklaart locaties, de ruimtelijke vorm, het gebruik, en kan tegelijkertijd veel vertellen over de gebruikers van het gebied, hun eigenschappen en waardeoriëntaties.

Erfgoed legt de verbinding tussen heden en verleden van een locatie. De overblijfselen uit het verleden vertellen over de identiteit van een gebied en dragen in belangrijke mate bij aan de ruimtelijke kwaliteit ervan.

Bij het onderzoek naar erfgoed en gebiedsontwikkeling stelt het lectoraat Visitor Studies de concepten binding, beleving en verleiding centraal.

Binding geeft aan in welke mate bewoners en bezoekers zich verbonden voelen met een plek of plaats. Mensen zijn door binding en betrokkenheid aan te spreken en te sturen in het gedrag. Wie zich betrokken voelt bij monumentenzorg en erfgoed is aan te spreken op het behoud ervan.

Beleving speelt zich ter plekke af, als ervaring van het gebodene. Beleving heeft effect op de binding, positief (herhalingsbezoek) dan wel negatief (vermijding).

Verleiding, tot slot, is het vertalen van de plek of plaats in voor de bezoeker zinvolle producten. Verleiden is nauw gerelateerd aan beleven en verbinden. Zo kan met binding verleid worden, echter door te verleiden kan de binding ook versterkt worden (Ennen, 2006). In onderzoek, onderwijs, en in de relatie met het werkveld, concentreert het lectoraat zich op drie zwaartepunten: bezoekers, erfgoedbestemmingen (historische en nieuw gecreëerde plekken) en beleid. Er wordt onderzoek gedaan naar de motieven van erfgoedgebruikers en naar de gebruiksmogelijkheden van het erfgoed voor bezoekers. Ook wordt kwantitatief en kwalitatief bezoekersonderzoek uitgevoerd. Daarnaast adviseert het lectoraat beleidsbepalende organen rond bijvoorbeeld gebiedsontwikkeling en formuleert het voor bestemmingen visitor management en/of erfgoedmanagement.

Onderzoek: de ruimtelijke opgave

De huidige crisis raakt de gebiedsontwikkeling in de vastgoedsector en de gemeentelijke grondbedrijven hard. De economische groei heeft plaatsgemaakt voor krimp met bijbehorende dalende vastgoedprijzen. Dit vraagt om een herdefiniëring van waarden die voorheen vanzelfsprekend waren. Lange tijd is het economische en functionele het belangrijkste ingrediënt van planning geweest. De crisis zorgt ervoor dat alle betrokken partijen hun aandacht nu richten op waardevermeerdering van de bestaande omgeving. De voortgang van vele projecten stagneert en de samenwerking tussen publieke en private partijen staat onder druk. In vrijwel alle vastgoedsegmenten (kantoren- en bedrijvenmarkt, winkelsector, woningbouw) treedt vraaguitval op. Daarnaast is het lastiger om projecten gefinancierd te krijgen, zowel aan publieke als private zijde. Gemeenten lijden onder fors teruglopende inkomsten in de grondexploitatie en zien zich gedwongen flink af te boeken op posities. Grootschalige voorinvesteringen in gebiedsontwikkelingen zijn zeldzaam. Met andere woorden, de oude wijze van plannen en ontwerpen voldoet niet meer. De marktomstandigheden vragen om een nieuwe manier van planontwikkeling. Meer dan voorheen zal ook rekening moeten worden gehouden met de verschillen tussen regio's, tussen krimpgebieden en gebieden met economische groeimogelijkheden.

Paradox

De overzichtelijke, concentrisch opgebouwde stedelijkheid heeft plaats gemaakt voor een beweeglijker en polycentrische ruimtelijkheid van clusters, knopen, kernen en netwerken: de netwerksamenleving (Castells, 1997). De rol die een plek vervult in deze mondiaal georganiseerde samenleving is niet meer vanzelfsprekend. Plekken en plaatsen zullen zich nadrukkelijk moeten onderscheiden om de aantrekkingskracht op bewoners, bezoekers en bedrijven te behouden dan wel te verbeteren.

Tegelijkertijd boeten plaatsen juist aan uniciteit in. Door functiescheiding, grootschaligheid, ruimtelijke specialisatie en een uniforme gestandaardiseerde architectuur ontstaat een monocultuur (Ennen, 1999). Welke stad heeft geen ontwerp van Mendini of Starck? Identiteit is steeds vaker losgekoppeld van de geografische en lokale werkelijkheid (zie ook Scott, 2000). Opmerkelijk genoeg wordt in de groeiende monocultuur de waarde van originaliteit enorm benadrukt. Voor het bezitten of bezoeken van een klein stukje originaliteit, een schilderij, een glimp van het verleden of een historisch gebouw, wordt een hoge prijs betaald. Denk aan het recordbedrag (bijna 67 miljoen euro) dat recent werd neergeteld voor het schilderij 'Oranje, rood, geel' van Rothko. In dit licht is ook de toenemende belangstelling voor lokale en regionale cultuur te beschouwen. Deze paradox, die ook wel bekend staat als de 'global-local paradox' of 'glocalisation' (Harvey, 1989), wijst er op dat globalisering het nodig en wenselijk maakt dat plaatsen zich

¹ Het lectoraat sluit hierbij aan op de Angelsaksische literatuur. Zie bijvoorbeeld werk van auteurs als G.J. Ashworth, J. Tunbridge en B. Graham.

juist onderscheiden. Daarbij is authenticiteit in toenemende mate een thema in het publieke debat. Inrichting van woonwijken, natuurgebieden, herontwikkeling van plekken en plaatsen lijken slechts waarde te hebben als zij een vorm van authenticiteit bevatten. Het aantrekken van bezoekers, bewoners of bedrijvigheid gebeurt met behulp van marketingcampagnes en slogans waarbij authenticiteit centraal staat (zie bijvoorbeeld Hospers, 2012). Het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert in verschillende studies dat de belangstelling voor erfgoed in brede zin groot en groeiend is (SCP, 2005, 2007). De Nederlandse bevolking is geïnteresseerd in het verleden en ziet dit verleden ook graag terug in de ruimte waarin zij zich begeeft. Dit betekent dat er een enorm draagvlak is voor in het bijzonder het lokale erfgoed in de te ontwikkelen ruimte.

Bindende factor

Door globalisering en de nieuwe marktomstandigheden ontstaat voor ruimtelijke vraagstukken een heel andere dimensie. Deze nieuwe dimensie vraagt om een nieuwe planningsmethodiek, waarbij identificatie en herkenning van betekenis in de ruimtelijke omgeving een grote rol spelen. Het eigene in de vorm van het erfgoed blijkt hierbij vaak dé verbindende factor te zijn. De huidige ruimtelijke opgave vraagt om een methode waarbij deze identiteit, verankerd in het erfgoed, centraal staat. Het erfgoed (en de beleving hiervan), zal aan het begin van het planproces moeten worden geïntegreerd om tot een kansrijke gebiedsontwikkeling te komen. De focus verschuift hiermee van kwantiteit naar kwaliteit en van ordening naar identiteit. Maar wat betekent de vraag naar identiteit en erfgoed voor het proces van gebiedsontwikkeling?

Te laat

Harde belangen, realisatie en geld eisen in gebiedsontwikkeling vaak alle aandacht op in de huidige economische crisis, terwijl zachte waarden zoals vertegenwoordigd door erfgoed soms een verrassend bepalende rol kunnen spelen bij opgaven. Immers, geen mens of bedrijf kiest zijn vestigingslocatie louter op bebouwendichtheid. Aandacht voor zachte waarden kan gebiedsontwikkeling stimuleren. Een locatie die zich profileert op erfgoed onderscheidt zich niet alleen van andere, maar speelt ook in op de vraag van bewoners en bedrijven naar betekenisvolle plekken. Binnen het lectoraat is echter geconstateerd dat identiteit met erfgoed als inzet weliswaar wordt onderkend binnen gebiedsontwikkeling, maar vaak in een (te) laat stadium in het proces wordt ingebracht.

Interessant in dit kader is de ontwikkeling van het natuur- en recreatiegebied voor de regio Rotterdam waarvan het grootste deel (600 hectare) bestaat uit het Landschapspark Buitenland. Het lectoraat heeft met het praktijkveld²

inhoudelijk meegedacht op welke wijze het erfgoed verankerd kan worden in de inrichting en de beleving van het gebied. Door de identiteit van het gebied vast te stellen en het lokale verleden daar een nadrukkelijke rol in te laten spelen is geprobeerd aan te sluiten bij de wensen van de (toekomstige) gebruiker van het landschapspark. Het rijke verleden van het gebied is aan de hand van zes thema's in kaart gebracht en omgezet naar concrete middelen zoals een toekomstig recreatief programma. Aansluitend zijn sessies gehouden met inwoners over de wijze waarop zij hun erfgoed in beeld gebracht willen zien. Zo werd informatie verzameld over de verschillende bezoekersgroepen, over de inwoners van het gebied, de aard van het aanwezige erfgoed en de wensen van de opdrachtgevers en gemeente over het gebruik van het verleden.

Vanaf het begin was er echter veel weerstand tegen de plannen van bewoners en vooral agrariërs in het gebied. Zij voelden zich maar matig gehoord, hadden zo hun eigen belangen. Het gebiedsontwikkelingsproces was al in volle gang toen zij aan de beurt kwamen om hun bindingen met en belangen in het gebied te delen. Het proces werd flink vertraagd door de inmiddels sterk uiteenlopende standpunten.³

Bovendien rijst de vraag in hoeverre belangen van stakeholders in verband kunnen worden gebracht met achterliggende waarden en betekenissen die mensen verlenen aan een gebied. Gebruikers zijn divers van aard. Zo kunnen bijvoorbeeld bewoners, bezoekers, ondernemers en beleidsmakers worden onderscheiden die ieder een eigen betekenis aan een gebied geven.

Uit praktijkervaring blijkt dat in planprocessen waarin erfgoed is opgenomen, wordt uitgegaan van 'de intrinsieke waarde van cultuurhistorische objecten'. Erfgoed is een publiek goed waar louter voordelen aan zitten, zo lijkt het. Gaande het proces blijkt echter dat stakeholders allemaal hun eigen (subjectieve) kijk op het erfgoed hebben. Het lectoraat heeft in dergelijke planprocessen meegedacht en geadviseerd over de beleving van erfgoed door de gebruiker.⁴ Daarbij werd ook ontdekt dat de integratie van erfgoed in het proces van de gebiedsontwikkeling een zeer sterke procesmatige bijdrage leverde. Door stakeholders in een vroeg stadium te bevragen over de waarde die het erfgoed voor hen heeft, komen meteen alle belangen in beeld waardoor de procesvoorspelbaarheid wordt vergroot. Het zijn juist de verschillende betekenislagen die tot op heden in de gebiedsontwikkeling een marginale rol spelen.

Het stappenplan

Gebiedsidentiteit heeft het vermogen verschillende mensen aan te spreken en te verbinden. Wanneer een gebied een duidelijke identiteit heeft, dan treedt via de identificatie 'binding' op tussen

² De provincie Zuid Holland, adviesbureau The Missing Link en organisatie en adviesbureau Twynstra en Gudde

³ Zie ook www.buitenlandvanrhone.nl

⁴ Zie bijvoorbeeld 'Doorlichting gemeentelijke musea Koksijde' (2010), KLEIO.

mensen. Het stelt mensen in staat letterlijk en figuurlijk een ruimte met elkaar te delen. Daarmee is identiteit een relatiedrager. Dat maakt dat de voorgestelde focus op gebiedsidentiteit een tweeledig doel in zich draagt. Allereerst wordt tegemoet gekomen aan de markt vraag naar identiteit en daarbij ontstaat een kwalitatief hoogwaardige en betekenisvolle ruimte. Ten tweede voorziet gebiedsidentiteit in een manier om stakeholders via betekenisverlening te betrekken in het planproces, waarbij gepraat kan worden vanuit belangen in plaats vanuit standpunten.

Naar aanleiding van bovenstaande is een stappenplan ontwikkeld. Het stappenplan is eenvoudig, de uitwerking is altijd maatwerk. In stap 1 staat de plek centraal. Met een waardenscan wordt de vermeende identiteit van het gebied, gevat in erfgoedelementen, geïnventariseerd. De identiteit wordt beschreven in een biografie of profiel van het gebied. In stap 2 staat de mens centraal. De waarden worden vertaald naar belangen. Dit gebeurt aan de hand van verhaallijnen die in beeld en woord de essentie of rode draad van het gebied tonen en uitgangspunt vormen voor de gesprekken met de stakeholders. Dit gebeurt in inspiratiesessies, waarbij de verschillende betekenissen die de stakeholders aan het erfgoed geven, boven tafel komen. Het etaleren van de onderscheidende kenmerken van het gebied in verhaallijnen, maakt gerichte keuzes door de stakeholders mogelijk. Gerichte keuzes in aansluiting op de bestaande identiteit en kwaliteiten van het gebied leiden tot versterking ervan en daarmee tot een vanzelfsprekende profilering. In stap 3 worden de keuzes omgezet naar het ontwerp. Hierbij fungeert de identiteit van het gebied als inspiratiebron voor de ruimtelijke vormgeving van het gebied. Zo ontstaat een kwalitatief hoogwaardig plan, dat aansluit bij de wensen van de gebruikers.

Evaluatie: Ruimte is doordeesemd met erfgoed

De gebiedsontwikkeling staat op een scharniermoment. De rol van de ontwikkelaar en de inhoud van ruimtelijke plannen zijn toe aan een nieuw impuls. Door in te zetten op meerwaarde van erfgoed kan de gebiedsontwikkeling aansluiting vinden bij de hedendaagse maatschappij, waarin de ruimte wordt aangeduid als sociaal product en er evenzeveel verhalen als gebruikers zijn. Juist deze notie is er een waar steden en regio's zich van moeten vergewissen. De hedendaagse ruimte is er één met betekenisvolle plaatsen, die gecreëerd worden door planologen, geografen, ontwikkelaars, overheden en de gebruiker zelf. Daarmee is de ruimte geworden tot sociaal product. Dat betekent dat de betreffende ruimte steeds op eigen wijze invulling krijgt, naar gelang gebruikers invloed

uitoefenen op deze ruimte. Ruimte als sociaal product omvat de fysieke ruimte, maar ook de mentale ruimte. Met andere woorden; ruimte is niet slechts een weerspiegeling van een samenleving, ruimte is die samenleving.

Mentale ruimte

representatie
subjectief/ idee
ruimte is 'decodeerbaar'

Fysieke ruimte

vorm
objectief
ruimte is leesbaar

Cruciaal hierbij is het onderkennen van het bestaan van meerdere betekenissen van de ruimte, toegekend door de gebruiker ervan. Zoals voor de ruimte geldt dat zij verschillende werkelijkheden representeert, zo geldt dat even goed voor het erfgoed. Mensen geven voortdurend betekenis aan gebeurtenissen om hen heen. In de woorden van Pablo Picasso: 'sommigen zien een gele vlek in de zon, anderen zien een zon in een gele vlek (...)'. Ieder gebied is uniek en kent zijn eigen verhalen, maar heeft ook zo zijn eigen (bestuurlijke) agenda. Juist het verbinden van die twee zorgt er voor dat erfgoed daadwerkelijk een bijdrage levert aan maatschappelijke vraagstukken. Het rendement van de voorgestelde aanpak ligt in de aansluiting op de bestaande identiteit van het gebied en de versterking en werking ervan. De meerwaarde geldt in zowel maatschappelijk, politiek als in financieel opzicht.

- De integratie van erfgoed in ruimtelijk plannen zorgt voor een hogere ruimtelijke kwaliteit. Duurzaam omgaan met de plek en het aanwezige erfgoed zorgt voor een gedragen en kwalitatief hoogstaand plan;
- Burgerparticipatie en draagvlak spelen een belangrijke rol in het hedendaagse gebiedsontwikkelingsproces. Het centraal stellen van betekenisverlening door alle stakeholders vergroot de betrokkenheid en daarmee het draagvlak;
- Het vroeg in kaart brengen van de belangen vergroot de voorspelbaarheid van het proces en vermindert de kans op vertraging. Er zijn talloze voorbeelden van gebiedsontwikkelingsprocessen die stil kwamen te liggen omdat de belangen die bewoners aan het gebied hechten niet of te laat onderkend werden;
- De inbreng van erfgoed stimuleert de economische vitaliteit van het gebied. Het genereert inkomsten uit toerisme en recreatie. Integratie van erfgoed in de bebouwde omgeving verhoogt ook de waarde van het vastgoed.

Er is geen ruimte zonder erfgoed; de ruimte is ermee doordeesemd. Dat is geen last, maar een geluk. Dat historische karakter is immers van grote waarde voor de samenleving: een 'unique selling point'

voor economie en toerisme, een rijke referentie voor sociale verbinding en een onuitputtelijke bron voor onze culturele ontplooiing.

Elke Ennen is lector Visitor Studies, NHTV Internationaal Hoger Onderwijs Breda

Literatuur

- Ashworth, G.J. en H. Voogd, *Selling the city - marketing approaches in public sector planning*, Belhaven Press, London/ New York 1990
- Castells, M., *The Information Age- Economy, Society and culture- Volume II: The power of identity*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1997
- Duineveld, M., *Van oude dingen, de mensen die voorbijgaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door de burgers gewaardeerde cultuurhistorie*, Eburon Academic Publishers, Delft 2006
- Ennen, E., *Heritage in Fragments. The meaning of pasts for city centre residents*, GeoPers, Groningen 1999
- Ennen, E. en D. Kortweg Maris, *Van munitie voorzien: de economische meerwaarde van West-Brabantse verdedigingslinie verkend*, NHTV, Breda 2010
- Ennen, E., *Bindingen, belevingen en verleidingen. Bewegingen in onderzoek binnen het domein van Visitor Management*, NHTV/ Academic Studies Breda 3 2006
- Harvey, D., *The condition of postmodernity*, Blackwell, Oxford 1989
- Hospers, G.J., 'Citymarketing en de kunst van het kiezen', *Merk en Reputatie*, 18 (2), pp. 13-17 2012
- Janssen-Jansen, L., E.H. Klijn en P. Opdam, *Ruimtelijke kwaliteit in gebiedsontwikkeling*, Habiforum, Gouda 2009
- Ministerie van VROM (1988), *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening, deel a*, Ministerie van VROM, Den Haag
- Ministerie van VROM, LNV, EZ en V&W, *Nota Ruimte: Ruimte voor Ontwikkeling*, Ministerie van VROM, Den Haag 2004
- Rooy, P. van, *Ontwikkelingsplanologie als sociaal-culturele opgave. Van ruimtelijke ordening naar ruimte in wording*, Rathenau Instituut, Habiforum, Nirov, Den Haag 2004
- Scott, A.J., *The cultural economy of cities*, SAGE Publication Ltd, London 2000

Waardebehoud van (cultureel) vastgoed bij krimp Ruilmarkt biedt Oost-Groningen nieuw perspectief

Lectoraat Vastgoed van het Kenniscentrum NoorderRuimte, Hanzehogeschool Groningen

Frank van Genne en Dirk Kootstra

Het lectoraat: oog voor sociaal-culturele factoren

In de vorige eeuw was groei (economie, bevolking, schaal) de belangrijkste impuls voor investeringen in de leefomgeving. Nu zijn in grote delen van Europa, van Nederland en zeker van Noord-Nederland krimp en de noodzaak tot verduurzaming de dominante factoren. Dit heeft een grote impact op cultureel erfgoed:

opbrengsten zijn moeilijker te genereren en verduurzamen is bij erfgoed vaak extra kostbaar. Een beslissende rol is nu weggelegd voor eigenaren en gebruikers. Zij wegen de kansen in tijden van krimp en besluiten al dan niet te investeren in aanpassing of vernieuwing. Hun waardering van het (cultureel) vastgoed en hun perceptie van kwaliteit zijn bepalend, ook voor de andere spelers als overheden, vormgevers en beheerders.

Onderzoek naar die waardering van vastgoed en leefomgeving staat centraal in het programma van het Kenniscentrum NoorderRuimte van de Hanzehogeschool Groningen. Met multidisciplinaire inzet richt het centrum zich op de ontwikkeling van kennis over die waardering en de vertaling daarvan naar praktijkgerichte competenties.

Het lectoraat Vastgoed kiest een economische invalshoek en stelt zich de vraag of het toespitsen van het aanbod op de perceptie van groepen gebruikers kan leiden tot waardecreatie.

Het lectoraat Krimp en Leefomgeving richt zich op sociaal-culturele factoren. Waardering van vastgoed hangt immers nauw samen met identiteit van plaats en persoon.

Het lectoraat richt zich zowel op het bouwen van een theoretisch kader als het beantwoorden van praktijkvragen. Voor vraagarticulatie en kennisdisseminatie organiseert NoorderRuimte 'communities of practice' rond de onderzoeksthema's krimp, workspace design en duurzame dorpen.

Een van de communities of practice rond het thema krimp is het Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland (KKN). Op verzoek van de drie Noordelijke provincies heeft NoorderRuimte samen met de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de RU Groningen dit kennisnetwerk geïnitieerd. Inmiddels heeft het ruim 200 deelnemers, ook uit andere delen van Nederland.

Het onderzoek Waardebehoud Oost-Groningen, dat onderwerp is van deze bijdrage, is geënt op een vraag die via dit netwerk binnen kwam.

Het idee was om leegstaand particulier bezit te ruilen met relatief goede panden van corporaties die leegkomen. In plaats van inkomsten te derven door leegstand (of erger sloop), verwerven de corporaties hiermee inkomsten die vervolgens gebruikt kunnen

worden om het slechtere particuliere bezit te slopen. De ruil zou verpaupering tegen kunnen gaan. Een tweede idee was beeldbepalende panden te kopen en op te knappen om de identiteit en aantrekkelijkheid van het gebied te versterken.

De businesscase die voor dit experiment is opgesteld, dient als onderbouwing voor een subsidieaanvraag bij de provincie Groningen. De bedoeling is om met een meetinstrument vat te krijgen op het besluitvormingsproces over welke objecten het beste kunnen worden aangepakt. De experimenteerfase dient ook voor een onderbouwing van de parameters in de businesscase voor een permanente aanpak.

Theoretisch kader Bepaling van marktwaarde

Als een project op 'waardebehoud' tracht te sturen kan er al snel verwarring ontstaan. Want wat is de waarde en wie bepaalt dat? De oplossing die de markt kiest is om 'de waarde' te objectiveren door deze te relateren aan (de 'prijs' in het) het economisch verkeer. Van roerende zaken - denk aan de dagelijkse boodschappen - kennen we meestal de prijs. Omdat vastgoed minder vaak wordt verhandeld en onderling meer variatie heeft, is er minder prijsinformatie beschikbaar. Daarom wordt in plaats van *de prijs* gewerkt met *de marktwaarde*.

Net als bij andere goederen zal niet iedereen aan een vastgoedobject de getaxeerde marktwaarde of gerealiseerde marktprijs toekennen. Er is sprake van een subjectieve waardering, die ook wel met het begrip *worth* wordt aangeduid (Ten Have, 2011). Eigenaren bijvoorbeeld kennen vaak een hogere waarde toe aan hun pand. In principe kan men, bij normale marktomstandigheden, stellen dat eigenaren altijd een hogere waarde toekennen aan hun pand anders zouden ze het wel verkopen. Aspirant kopers daarentegen, kunnen een lagere waarde toekennen aan een gebouw en daarom doen ze geen bieding, bieden ze lager of kopen ze niet. Derden kunnen een vastgoed waarderen of zelfs een bepaald bedrag 'waard vinden.' Zolang zij echter niet bieden of kopen is dat niet relevant voor de marktwaarde. Hun waardering werkt vaak wel door in maatschappelijke besluitvorming, wetgeving of subsidiering.

Perceptie van marktwaarde

Het lectoraat vastgoed richt zich op het beter begrijpen van de specifieke waardering (*worth*) van verschillende groepen actoren (kopers, huurders en gebruikers) van de gebouwde ruimte. Bestaand waardeonderzoek zoals van het Ruimtelijk Planbureau (Dam & Visser, 2006) richt zich op de invloed van 'waardefactoren': eigenschappen van het vastgoed en/of de locatie. Het zogenaamde WCCP-model (Waardering, Conceptie, Context, Pand/Product), waar het lectoraat mee werkt, onderscheidt een derde beslissende factor: de perceptie van de gebruiker over de waarde. De Waardering van een pand wordt niet alleen bepaald

door Pand/Product en Context (locatie), maar eerst en vooral door Conceptie. De aanname in het model is dat bij elke ruimtelijke situatie de perceptie van de actor bepaalt welke relatieve invloed de waardefactoren hebben.

Variatie in marktwaarde

Van Dam & Visser onderscheiden vier dimensies, die elk een eigen stempel op de marktwaarde drukken. De functionele woonomgeving (bereikbaarheid, werkgelegenheid, voorzieningen, enz.) is zeer bepalend. De negatieve migratie die leidt tot bevolkingskrimp sluit daarbij aan.

De sociale omgeving ('buren') is in stedelijke gebieden van grote invloed (20%¹) en in landelijk gebied veel minder (5%).

De fysieke woning (kavel, grootte, aantal kamers, enz.) bepaalt in landelijk gebied ca. 30 procent van de prijs. De fysieke woonomgeving (beeld, groen, belendende panden) ca. 10 procent.

De invloed van cultuurhistorische elementen op de waarde van vastgoed is onderzocht voor het projectbureau Belvédère in een casestudy in de Tieler- en Culemborgerwaard (Ruijgrok, 2004). Authenticiteit en aanwezigheid van historische geveldetails bleken een significante bijdrage te leveren aan de verklaring van de waarde van woningen. Let wel, die waardering werd gedefinieerd vanuit vakinhoudelijk gezichtspunt, niet vanuit perceptie van kopers of omwonenden.

Naar de invloed van krimp op de marktwaarde van huizen zijn verschillende onderzoeken gedaan. In Parkstad Limburg (Eichholtz & Lindenthal, 2009) is de relatie tussen leegstand en de daling van huizenprijzen onderzocht, waarbij een lineair verband aanwezig bleek. Uit het onderzoek 'Krimp en woningprijzen' (Francke, 2010) bleek vervolgens dat er een significant verband is tussen het verminderen van leegstand en een prijsstijging van de overige woningen in dat gebied. Bij verlaging van het leegstandspercentage met 1 procentpunt in een jaar bleek een extra stijging van de prijzen met 1,1 procentpunt voor dat jaar. Het slopen van woningen leverde een waardestijging voor de resterende woningen op die de sloopkosten overstijgt. De waardestijging valt echter toe aan de woningeigenaren, terwijl de kosten door andere partijen worden gemaakt. Ook moet worden gewaakt voor al te veel optimisme: in de huidige woningmarkt is landelijk sprake van stagnatie en prijsdaling. Voor het uit de markt nemen van woningen in krimpgebieden, zal naar verwachting geen sprake zijn van een prijsstijging, maar van een minder sterke prijsdaling.

Het onderzoek: rotte appels ruilen

Oost-Groningen krimpt. De economie stagneert er en het aantal huishoudens daalt, waardoor er woningen vrijkomen waarvoor geen gegadigden meer zijn. Leegstand leidt vervolgens tot een

daling van de waarde van overig vastgoed en tot problemen voor eigenaren. Er ontstaan 'rotte kiezen'².

Om het tij te keren nemen woningcorporaties soms een sloopopgave voor hun rekening. Vanuit het besef dat met het slopen van corporatiewoningen niet per se de slechtste woningen uit de markt verwijderd worden, is het idee ontstaan om particulier bezit uit te ruilen met corporatiewoningen. Uit de extra bedrijfsopbrengsten die de corporatie realiseert doordat meer huizen zijn verhuurd of verkocht zou de renovatie of sloop van particuliere woningen betaald kunnen worden. Maar welke panden zijn op basis van welke criteria geschikt voor een dergelijke ruil?

Het idee vloeit voort uit een initiatief van Ton Selten, toenmalig bestuursvoorzitter van woningcorporatie Lefier. In 2010 bracht hij in Oost-Groningen overheden en private partijen bijeen om na te denken over hoe zij als belanghebbenden kunnen bijdragen aan een goede toekomst met 'krimp'. Dat heeft geleid tot een samenwerking van VNO-NCW Noord, de woningcorporaties Acantus en Lefier, Rabobank Zuid en Oost-Groningen, de gemeenten Stadskanaal en Vlagtwedde alsmede de Provincie Groningen. De onderzoeksvraag 'Waardebehoud Oost-Groningen' kwam via KKNN binnen en de leden van het consortium nemen deel aan de community of practice. De resultaten worden in eerste instantie teruggekoppeld naar de opdrachtgevers, maar in tweede instantie ook naar KKNN.

Ingrepen

De eerste ronde, bestaande uit gesprekken met betrokken partijen, eigen waarneming en inventarisatie van wensen, heeft een zestal mogelijke ingrepen opgeleverd die kunnen leiden tot waardebehoud:

- Een bewoonde woning aankopen, transformeren en verkopen, waarbij de bewoner gaat huren van een corporatie;
- Een bewoonde woning zonder perspectief aankopen en slopen en de grond verkopen aan een belangstellende (b.v. aan de buren), waarbij de bewoner gaat huren van een corporatie;
- Een bewoonde woning met perspectief aankopen, transformeren en verkopen, waarbij de bewoner niet gaat huren van een corporatie;
- Een leegstaande woning met perspectief aankopen, transformeren en verkopen;
- Een bewoonde woning zonder perspectief aankopen en slopen en de grond verkopen aan een belangstellende, waarbij de bewoner niet gaat huren van een corporatie;
- Een leegstaande woning zonder perspectief aankopen, slopen en de grond verkopen aan een belangstellende.

¹ Percentages zijn gemiddelden

² Zie als voorbeeld www.aanpakrottekiesen.nl

Perspectief staat in het bovenstaande gelijk aan de verwachting dat er bereidwillige kopers zijn voor het pand. Dat deze kopers (nog) niet gekocht hebben komt omdat vorm en/of prijs nog niet passen bij hun conceptie. Het is aannemelijk dat de prijs de bottleneck is want er is over het algemeen wel een groep kopers die in staat is door gebreken heen te kijken en die bereid is om deze, al dan niet zelf, aan te pakken. Als er echt niemand in het pand is geïnteresseerd, is er dus geen perspectief.

Schoon, heel en veilig

Elk pand maakt deel uit van de woonomgeving, een factor die voor circa 10 procent bijdraagt aan de prijs van naburige woningen (Dam & Visser, 2006). Vanuit haar doelstellingen is het voor het consortium van belang dat het exterieur van een ‘rotte kies’ door de ingreep geen negatief effect meer heeft op de omgeving. Of in bepaalde gevallen een positief effect. Hoe groot het gebied is waarop invloed wordt uitgeoefend is niet vast te stellen. Onderzoek (Ministerie van VROM, 2006) suggereert een bovengrens in de vorm van een cirkel met een straal van 100 meter rond het middelpunt van de woning. In onderzoek (Dam & Visser, 2006) waarin effecten van de woonomgeving op de prijs worden gemeten wordt een afstand van 50 meter gebruikt.

Bij het buurtwaarde-effect van de woonomgeving op een woning zijn de begrippen schoon, heel en veilig dominant (Kleinhans & Bolt, 2010). Men mag verwachten dat voor de impact van belendende woningen de begrippen schoon en heel ook opgeld doen. In eerste instantie is de huidige eigenaar daar verantwoordelijk voor. De burens kunnen hem hierop aanspreken, de gemeente kan druk uitoefenen via aanschrijving. In het gebied werden voorbeelden gevonden van woningen die lagere WOZ-taxaties kregen omdat de burens hun huis verwaarloosden.

Voor de parameters in het model wordt uitgegaan van een beoordeling van het uiterlijk van een pand door een score voor de impact die de facelift van het pand kan hebben. Een goed onderhouden en ‘aangekleed’ pand scoort 0% en een bouwval scoort 100%. Het uiterlijk van een pand wordt beoordeeld op zichtbare aspecten aan goten, kozijnen, gevels, ruiten en het erf. De aspecten worden beoordeeld op schade en/of vuil.

Beeldbepalend

Het in hetzelfde model verwerken van het effect van het behoud van cultureel erfgoed op de waarde van het onroerend goed in de regio bleek lastig. Te meer daar de vraag is welke panden het meeste effect hebben. Het gaat er dan niet om te bepalen welke objecten voor de deskundige het meest waardevol zijn, maar welke panden voor (potentiële) bewoners de affiniteit met het gebied versterken. Het ‘beeld’ dat inwoners en passanten hebben van een dorp of regio wordt ondersteund door panden die ‘beeldbepalend’ zijn. Niet elk bijzonder pand is echter automatisch beeldbepalend. Het

beeld dat mensen hebben van een omgeving kan worden opgevat als een ‘samenhangend verhaal’ (Nijs & Peters, 2002), men kan ook spreken van identiteit. Ervaringen (panden, ruimten, mensen, mate van dynamiek, verhalen) die dat beeld ondersteunen zijn ‘beeldbepalend’. In een dorp, stad of regio is het vaak onmogelijk om het totale beeld (alle ervaringen) te veranderen. Je kunt het beeld wel in een bepaalde richting verschuiven. Neem de gerenoveerde strokartonfabriek De Toekomst in Oldambt. Een leeg gebouw, ook in gerestaureerde staat, versterkt het verhaal van weemoed naar een rijk verleden dat voorbij is. Wordt hetzelfde gebouw hergebruikt, desnoods door delen niet te herstellen maar wel te investeren in een sluitende exploitatie, dan versterkt het een verhaal van een nieuwe toekomst.

Om een wegging te kunnen maken of een pand de identiteit ondersteunt, is het dus van belang die identiteit vanuit de perceptie van relevante groepen te kennen. De laatste tijd gebeurt dit steeds meer via dorpsonderzoek³ en het maken van dorpsvisies.

Op grond van onderzoek is niet in algemeenheid aan te geven welk effect beeldbepalende panden hebben op de waarde van het vastgoed in de bredere omgeving. Om dit voor een specifiek gebied vast te stellen, zou gebruik gemaakt kunnen worden van de conditionele waarderingmethode. Daarbij worden burgers gevraagd naar hun betalingsbereidheid voor bepaalde ingrepen. De resultaten geven geen absolute, maar wel een relatieve waardering voor bepaalde ingrepen, zoals het herstel van het ene of het andere pand. Via buurtonderzoek in combinatie met eerdergenoemd dorpsonderzoek kan dit voor een aantal panden worden gedaan.

Resultaat

Op basis van dit onderzoek is aan de opdrachtgever de businesscase voor het pilotproject aangereikt en een meetinstrument voor de besluitvorming. Het gevraagde meetinstrument moest antwoord geven op de vraag welke panden op basis van objectieve criteria geschikt zouden zijn om te betrekken in het pilotproject. Het ‘besluitvormingsondersteunend instrument’ dat door NoorderRuimte is ontwikkeld, bepaalt per object een score, die wordt gemeten in euro’s.

Inmiddels zijn de eerste objecten waarmee zal worden geëxperimenteerd geselecteerd. NoorderRuimte is niet betrokken bij de uitvoering van het project, maar zal wel meedenken met het actualiseren van het meetinstrument en de evaluatie van de pilot uit gaan voeren.

De consortiumpartijen brengen gedurende drie jaar gezamenlijk een bedrag in de orde van grootte van 500 duizend euro per jaar in, dat in zijn geheel wordt ingezet om 5 tot 7 woningen per jaar te saneren of uit de markt te nemen.

De businesscase en het meetinstrument moeten worden geplaatst

³ Zie www.hanze.nl/dorpsonderzoeken

in het experimentele karakter van de pilot enerzijds en de beperkingen van beschikbare kennis anderzijds. Er is geen goed beeld van de conceptie van doelgroepen die wel belangstelling hebben voor deze gebieden. Op grond van theorie en onderzoek is bepaald welke verwachtingen men van bepaalde ingrepen mag hebben. Daarbij worden gemiddelde uitkomsten uit onderzoek vertaald naar één specifiek geval. Het op alle onderdelen werken met spreidingsgegevens zou onwerkbaar zijn. Men kan de pilot zien als een onderneming: er zijn risico's, het gaat om reduceren van onzekerheid, niet het bieden van zekerheid.

Na afloop van de pilot zal de inzet en opbrengst van het ruilverkavelingsfonds worden geëvalueerd. Ook het effect op directe sanering en indirecte waarde-effecten op overig vastgoed worden in deze evaluatie meegenomen.

Rotte appels

Het project is bedoeld als experiment om de werking en waarde van de ruilverkaveling aan te tonen. Een succesvolle proefperiode moet voldoende bewijs opleveren om verdere investeringen aan te trekken om zo dit project door te kunnen zetten.

Bij de selectie van de panden passen enige kanttekeningen. Of een pand wel of niet een 'rotte kies' is, is een kwestie van beleving. De eigenaar kan dat wel eens heel anders zien. Niet iedereen stelt immers dezelfde eisen aan haar/zijn woning en woonomgeving. Een aantal van de waarnemingen vond plaats op adressen en buurten waarvan uit de gemeentelijke administratie bleek dat deze panden een beduidend lagere kwaliteit kenden. Deze locaties bleken echter niet zozeer 'rotte appels', alswel buurten waar een bepaalde doelgroep naar volle tevredenheid woont. Wanneer wordt gekeken naar winkelpanden die al langere tijd leeg en/of te koop staan is de uiterlijke kwaliteit wel een belangrijke graadmeter, als uitdrukking van de kwaliteit van de gebouwde omgeving.

Dergelijke panden worden vooral in de lintbebouwing van Musselkanaal naar Stadskanaal aangetroffen, een gebied waarvan men de karakteristiek juist wil versterken.

NoorderRuimte heeft geadviseerd om bij het werken binnen de pilot zich te richten op woningen of woonwinkelpanden die al geruime tijd (stel: drie jaar) te koop en/of leeg staan. Hiermee wordt voldaan aan de eis van de bereidwilligheid van de eigenaar. Bovendien gaat op deze wijze de aandacht rechtstreeks uit naar de daadwerkelijke probleemgevallen in de markt.

Hoe langer een woning te koop staat, hoe groter de kans lijkt op een succesvolle koppeling aan corporatiebezit. Het is immers niet ondenkbaar dat in deze situaties de eigenaar om wat voor reden dan ook 'vast zit' en geholpen zou zijn met een corporatiewoning. Staat een pand al langer leeg, dan lijkt die kans op koppeling juist geringer. De eigenaar heeft immers al elders huisvesting gevonden. In het verlengde van de selectie op basis van te koop staande objecten is het aantal (soortgelijke) objecten dat binnen een

beperkte straal te koop staat van belang. Op buurtniveau duidt een hoger aantal ('meer van hetzelfde') eveneens op een probleemsituatie in de markt. Een dergelijke situatie zou in het verdere traject een onderbouwing zijn om over te gaan tot sloop.

Vanuit de opdrachtgever is al gemeld dat er, naar aanleiding van de eerste ervaringen, behoefte bestaat aan het verder vervolmaken van het instrument. Op grond daarvan zou het selectieproces voor het tweede jaar al moeten kunnen profiteren van de bevindingen in de eerste lichting.

Uit de evaluatie van de ingrepen, die NoorderRuimte zal uitvoeren, moet blijken welke maatregelen werken en welke niet. Het aantal uitgevoerde ingrepen zal relatief beperkt zijn en daarom zal het onmogelijk zijn om vast te stellen of een ingreep een positief effect op de waarde van de objecten in de omgeving heeft gehad. De evaluatie zal zich vooral richten op de effectiviteit van de besluitvorming en of het meetinstrument werkt c.q. kan worden verbeterd. Deze werkwijze levert nieuwe kennis op die ook in andere gebieden met dezelfde problematiek van nut kan blijken.

In het verlengde van deze businesscase hebben inmiddels twee studenten hun afstudeerscriptie geschreven. Daarbij is een inventarisatie gemaakt van de leegstaande bedrijfsgebouwen in de regio en is tevens, in samenwerking met het Kadaster, een analyse uitgevoerd naar verhuisbewegingen en motieven van verhuizers naar krimpgebieden in Groningen.

[Ir. Frank van Genne was tot september 2013 lector vastgoed bij het Kenniscentrum NoorderRuimte](#)
[Mr. Dirk Kootstra MScRE RMT/RT is onderzoeker bij het Kenniscentrum NoorderRuimte](#)

Literatuur

- Dam, F. v., & Visser, P., *De prijs van de plek*, NAi Uitgevers, Rotterdam 2006
- Eichholtz, P., & Lindenthal, T., 'Demografische krimp en woningprijzen', *ESB*, 94, 2009, pp 249-251
- Francke, M., *Krimp en woningprijzen, invloed van demografische krimp op de woningprijs*, SEV, Rotterdam 2010
- Hoe breed is de buurt?*, Ministerie van VROM, Den Haag 2006
- Kleinhans, R., & Bolt, G., *Vertrouwen houden in de buurt*, Nicis, Den Haag 2010
- Nijs, D., & Peters, F., *Imagineering, het creëren van belevingswerelden*, Boom, Amsterdam 2002
- Ruijgrok, E., *Economische waardering van cultuurhistorie*, Witteveen + Bos, Rotterdam 2004
- Ten Have, G., *Taxatieleer Vastgoed 1*, Wolters-Noordhoff, Groningen/Houten 2011

Integrale blik op levende landschappen

Erfgoed verbinden aan ecologie en economie

Lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer,
Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp

Derk Jan Stobbelaar, John Janssen, Martijn van der Heide, Theo Spek

Het lectoraat: zicht op wisselwerking van belangen

Het Nederlandse landschap is misschien wel het belangrijkste erfgoed dat we hebben. De geschiedenis van Nederland en de Nederlanders is daarin af te lezen. Tot op de dag van vandaag wordt dit erfgoed gemaakt, hervormd of afgebroken, waarna er weer iets nieuws ontstaat. Levend landschap is altijd in verandering. Voorheen was het landschap het resultaat van economische activiteiten, zoals landbouw, veenafgravingen, stedenbouw etc. Er was geen vastomlijnd plan hoe het landschap er uit moest zien. Dat hebben we nu wel. Met de opkomst van landschapsontwikkeling en -beheer heeft er een verschuiving plaats gevonden van interactie tussen mens en omgeving naar de wisselwerking tussen verschillende belangen die in landschapsontwikkeling en -beheer een plek moeten krijgen.

Om die wisselwerking gestalte te geven is er het geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer, waarbij natuur en landschap samen met alle relevante andere belangen evenwichtig worden afgewogen (Van der Heide et al., 2011). Het is dus een middel om nu en in de toekomst het doel (natuurbehoud, landschapsbehoud) te realiseren, zonder andere belangen (economie, maatschappij) uit het oog te verliezen. Op die manier blijft het landschap (natuurgebied) 'levend': de mens is erbij betrokken en er zijn inkomsten die garanderen dat het landschap of natuurgebied kan blijven bestaan. Al met al gaat het ons dus om duurzaamheid: een zoektocht naar de balans tussen *people*, *planet* en *profit*, en manieren waarop deze elkaar versterken.

Werkwijze: van trechters tot evalueren

Het onderzoek-ontwerpmodel (zie figuur 1) dat wij hanteren werkt volgens het principe van een trechter: eerst veel ideeën genereren, daarna kiezen welke ideeën je verder uitwerkt. Die keuze is gebaseerd op de onder de belanghebbenden verzamelde criteria. In de projecten gebruiken we dit model om op een onderbouwde manier te komen tot levensvatbare ideeën die draagvlak hebben in de omgeving en/of financiële vergroting van de armslag met zich meebrengen. Het model kent vijf fasen:

1. Vraagontwikkeling

In deze fase wordt stil gestaan bij de vraag waar het nu precies om gaat. Dit wordt ook wel vraagarticulatie genoemd. Het is een niet te onderschatten fase omdat hierin al de integraliteit van de problematiek vastgesteld kan worden.

2. Onderzoek

In deze fase volgt onderzoek naar de (wettelijke) randvoorwaarden, de fysieke uitgangssituatie, de goede voorbeelden van elders en de wensen en ideeën van mensen uit de streek (inclusief de door hen bedachte oplossingen).

3. Kiezen

De verzamelde oplossingen worden afgezet tegen de verzamelde c.q. ontwikkelde criteria, waarbij de beste oplossingen naar voren komen (het eerdergenoemde trechteren). In deze fase zoeken wij naar manieren om de belangen die in een gebied leven te combineren. Hiervoor is disciplinaire kennis nodig vanuit de alfa-, bèta- en gammadisciplines om een goede beschrijving en onderbouwing te geven van bijvoorbeeld de ecologische, cultuurhistorische, sociale en economische belangen. Dit is de reden dat het lectoraat economie (alfa), ecologie (bèta) en cultuurhistorie (gamma) combineert. Zo beschouwd vereist geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer naast een integratie van belangen ook een integratie van kennis. Meer formeel geformuleerd: het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer kenmerkt zich door zijn transdisciplinaire en interdisciplinaire aanpak, waarbij enerzijds academische theorievorming wordt gecombineerd met ervaringen uit de praktijk en anderzijds natuurwetenschappelijke kennis met sociaalwetenschappelijke kennis.

4. Ontwerpen

De oplossingsrichtingen worden in deze fase uitgewerkt tot concrete en onderbouwde ideeën. Om de diverse belangen daadwerkelijk te integreren zijn meerdere methodieken mogelijk. Meestal gebeurt het in een visiedocument of een ontwerp voor het gebied. Integratie vereist dat de belanghebbenden in staat zijn het gebied te bezien in een groter geografisch verband; zij moeten de lokale belangen kunnen afzetten tegen een regionaal, landelijk of internationaal kader. De balans mag hierbij best een beetje doorslaan naar één van de sectorale gebieden, of voor de verschillende ontwerpen anders zijn, zolang dit de logische uitkomst is van de voorgaande stappen.

5. Evalueren

In deze fase wordt getoetst of de ontwerpen aan (kunnen) slaan. Dat kan door te kijken in hoeverre de ontwerpen voldoen aan de eerder gestelde criteria, het kan ook door de belanghebbenden te vragen naar hun mening over de ontwerpen. Deze fase levert informatie op over de bruikbaarheid van proces en producten.

Gedurende deze vijf fasen is er veel contact met de directe belanghebbenden en de kring daar omheen, om te zorgen dat zij meegaan in het proces (actieonderzoek). Daarnaast is er voortdurend aandacht nodig voor de vormgeving van het proces met de

stakeholders: Wie kan wanneer invloed uitoefenen op dit proces? (voor een uitgebreide beschrijving van de keuzes in dit soort processen zie: Stobbelaar et al., 2013).

Spelregels

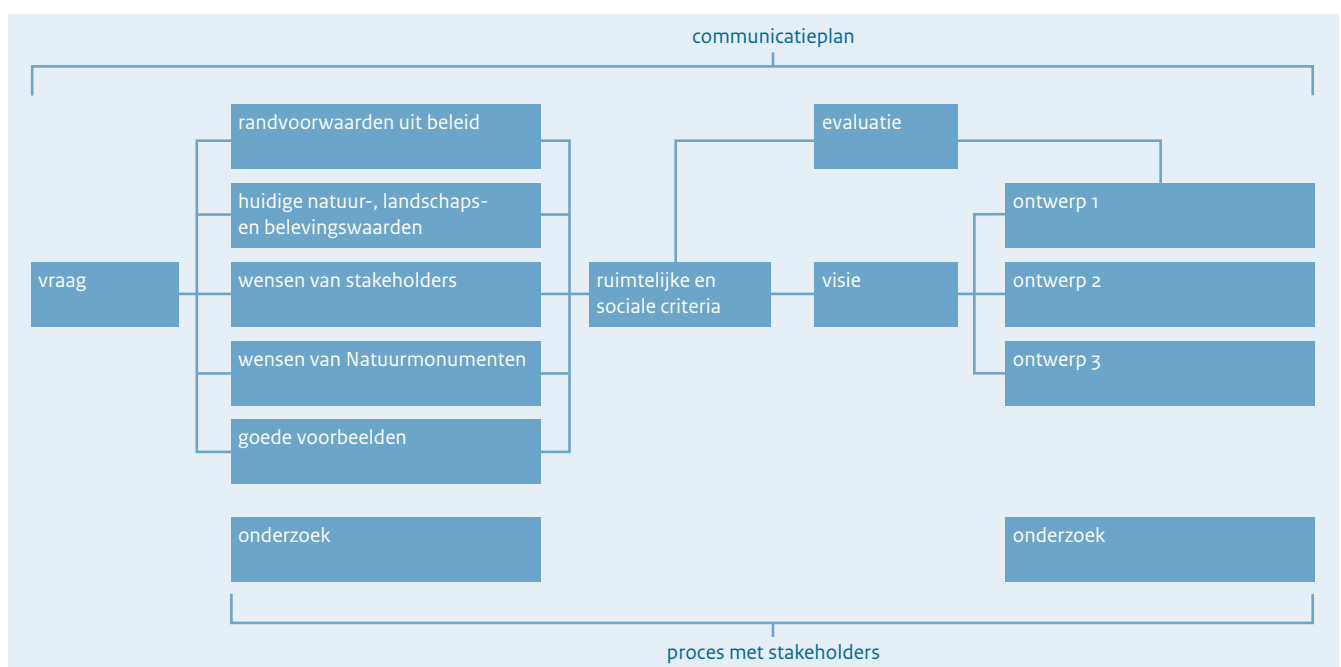
De bovenbeschreven werkwijze past goed binnen de heersende maatschappelijke spelregels, die getypeerd worden als *governance*. De omslag van *government* naar *governance* zoals die binnen de sociologie en bestuurskunde beschreven is, wil zwart-wit gesteld zeggen dat de overheid in onze maatschappij beslissingen niet meer aan de burger oplegt, maar dat burgers en maatschappelijke groeperingen zelf beslissen binnen de randvoorwaarden die de overheid stelt. We spreken daarom - misschien een beetje voorbarig - van de energieke samenleving (Salverda et al., 2012).

Governance omvat bij uitstek open processen, waarbij coalities van actoren (deels) bepalen wat er gebeurt. Wie deze processen begrijpt en de valkuilen kent, kan beter voor de te verdedigen belangen opkomen. Dat willen we vanuit het lectoraat onze studenten meegeven.

Want ook de erfgoedsector kan zich niet aan de *governance* onttrekken. VU-hoogleraar Hans Renes (2005) zegt het zo: 'De afzonderlijke objecten en structuren in het landschap, zoals gebouwen, dijken en kavelpatronen, kunnen we redelijk objectief beschrijven. Het belang dat we aan die objecten hechten is echter voortdurend

onderhevig aan verandering en is daarmee tijdgebonden. Zelfs de combinatie van objecten tot een "landschap" is een zeer subjectieve bezigheid. Landschap is een compositie, die in ons hoofd wordt gemaakt. Dat leidt onvermijdelijk tot de conclusie dat er zonder de mens geen landschap bestaat. Daarmee is ook het begrip "landschap" uitermate tijd- en cultuurgebonden. De laatste jaren zijn we ons daarvan sterker dan voorheen bewust geworden. Het maakt dat landschapsonderzoek nauwelijks meer mogelijk is zonder de waarnemer, de mens, in het onderzoek te betrekken.' En dat is wat er dan ook in het erfgoedonderzoek gebeurt door bijvoorbeeld steeds meer gebruik te maken van *oral history*, de verhalen die mensen vertellen over het landschap en de betekenis die het landschap voor hen heeft. Die betekenisgeving zou volgens André van der Zande (Belvedere-hoogleraar cultuurhistorie) een startpunt moeten zijn voor ontwerpen met erfgoed (Van der Zande 2006). De Nederlandse landschappen zijn echter vogelvrij, zeggen Schaminée, et al. (2010), terwijl zij op basis van de criteria 'zeldzaamheid' en 'typiciteit' constateren dat de Nederlandse landschappen op Europese schaal bijzonder zijn. Aan de andere kant neemt de aandacht voor cultuurhistorie in de maatschappij wel toe, zelfs zo sterk dat cultuurhistorie een voortrekker kan worden in gebiedsprocessen waarin ook andere waarden zoals natuur en recreatie meegenomen kunnen worden.

Die dubbelheid is goed te illustreren aan de hand van de

Figuur 1: Onderzoek-ontwerpmodel zoals toegepast in proefprojecten Liemers en Bergherbos (Stobbelaar et al., 2013).

Grebbelinie. Al jaren wordt er gewerkt aan het opnieuw zichtbaar maken van batterijen, kazematten, linies en wat dies meer zij, zodat straks de Grebbelinie weer te beleven is vanaf het IJsselmeer tot aan de Grebbeberg. Tegelijkertijd wordt gewerkt aan het versterken van de recreatieve en natuurwaarden (linie als verbindingszone, schrale graslanden op wallen, ecologisch rijke grachten enz.) van de linie. In het sluitstuk van de Grebbelinie - De Blauwe Kamer - wordt deze integrale visie echter niet gehanteerd. Door de natuurontwikkeling is het schootsveld verdwenen en het hoornwerk wordt vertrapt door de koeien die het natuurgebied begrazen (overigens gaat het Utrechts Landschap nu wel een project uitvoeren om het hoornwerk weer beter zichtbaar te maken). Dit soort projecten stamt uit een tijd dat natuurbescherming nog een dominante positie innam in gebiedsontwikkelingsprocessen. In het nieuwe tijdsgewricht zal er eerder omgekeerd vanuit de natuurbescherming naar cultuurhistorische projecten gekeken moeten worden. Hieronder volgen twee projecten waarin er goed succesvol wordt ingezet in gebiedsprocessen en waarin onze werkwijze goed herkenbaar is.

Het onderzoek: Vervlechten en verbinden

Casus 1

De hele biografie van de Drentsche Aa

Voor het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentsche Aa hebben onderzoekers, ontwerpers, beheerders, beleidsmakers en bewoners de afgelopen tien jaar een integrale aanpak ontwikkeld die inmiddels in talrijke andere regio's van Nederland en Europa als richtinggevend wordt gezien (Elerie & Spek, 2011). Kenmerken van deze aanpak zijn:

- Een sterke vervlechting van ecologisch en cultuurhistorisch onderzoek;
- De verbinding van lokale kennis en wetenschappelijke kennis;
- Het ineenschuiven van onderzoek, gebiedsproces en ontwerp;
- De ontwikkeling van een historisch-ecologisch geïnspireerd en gevarieerd landschapsbeheer

In het wetenschappelijk onderzoek speelt het concept van de culturele biografie van het landschap een centrale rol. Daarin wordt de langetermijntoewijding en historische gelaagdheid van het landschap op verschillende schaalniveaus (plek, terrein, dorpslandschap, regio) onderzocht vanuit zowel een historisch-ecologisch perspectief (verbinding mens-natuur) als vanuit een historisch-antropologisch perspectief (betekenistoekenning door de mens aan het landschap). Concreet gaat het om een verbinding van vakgebieden als aardwetenschappen, archeologie, (paleo)ecologie, historische geografie, architectuurgeschiedenis, toponymie, sociologie en antropologie. Voorbeelden op het niveau van

individuele natuurterreinen zijn ontwikkeld voor De Strubben-Kniphorstbos en het Ballooërveld (Strootman & NovioConsult, 2008; 2010).

Een belangrijke plaats in het onderzoek is er voor de inbreng van lokale bewoners en gebruikers. Hun gedetailleerde terreinkennis (*local knowledge*) blijkt in de praktijk een goede aanvulling op de kennis van deskundigen uit de vakwereld (*expert knowledge*). Het ontwikkelen van interactieve, digitale dorpsatlassen, waarmee lokale kenners hun onderzoeksgegevens beschikbaar kunnen maken op internet, zijn daarbij belangrijke hulpmiddelen (Elerie & Spek, 2009).

In de ruimtelijke planvorming voor het Drentsche Aa-gebied zijn onderzoek, visievorming en inrichtings- en beheerplannen niet beschouwd als drie los van elkaar staande fasen van een gebiedsproces. Integendeel. Er is uitgegaan van een integraal doorlopend proces waarin onderzoekers, ontwerpers, beheersorganisaties en bewoners in alle stadia intensief met elkaar samenwerken en op gezette tijden bij elkaar in de keuken kijken. De ontwerper en bewoners denken in deze aanpak dus mee met het onderzoek, de onderzoekers zijn op hun beurt weer betrokken bij het ontwerp.

Referentiebeelden

In de komende jaren zal Staatsbosbeheer in samenwerking met alle betrokken partijen een langetermijnvisie voor het Drentsche Aa-gebied gaan uitvoeren die gekenmerkt wordt door een vergaande integratie van natuurbeheer en erfgoedzorg. In sommige gebieden kan de ontwikkeling van grootschalige natuur worden nagestreefd en in andere gebieden kan het historisch gegroeide kleinschalige cultuurlandschap met zijn sterke vervlechting van ecologie en cultuurhistorie voorrang krijgen. Bij dit laatste kan bovendien ook sterk worden gedifferentieerd op het terrein van historische referentiebeelden: in sommige beekdalen kan worden geëxperimenteerd met laatmiddeleeuwse bevoeiingssystemen, in andere gebieden met zeventiende-eeuwse vormen van kuddebeweidening en in weer andere gebieden kan het typisch negentiende-eeuwse houtwallenlandschap worden beheerd. Zo ontstaat een landschap dat zowel een hoge biodiversiteit als een hoge culturele diversiteit in zich draagt. Voor toekomstige generaties ontstaat ook een landschap waarin een representatieve voorraad aan natuur en erfgoed uit vrijwel alle fasen van de biografie van dit landschap te ervaren zijn.

Casus 2

Voortbouwen op de geschiedenis van De Veenkoloniën

De Veenkoloniën, het gebied aan de oostgrens van Groningen en Drenthe, is een grootschalig akkerbouwgebied met vooral fabrieksaardappels, bieten en graan. De landbouw is niet echt winstgevend en mede daardoor trekken mensen weg uit het gebied. Voor het gebied is men op zoek naar nieuwe vormen van bestaan en

naar projecten die de bewoners kunnen binden. Dat daar behoefte aan is, bleek uit de grote opkomst bij de studentpresentatie rondom dit thema.

Voor de Agenda Veenkoloniën, de gemeente Emmen en belangengroepen STEEN en DBF, hebben twee groepen studenten uit de minor Landschapsgeschiedenis voorstellen gedaan om de cultuurhistorie van het gebied rond Emmen zichtbaar en beleefbaar te maken, om zo het toerisme een nieuwe impuls te geven en de bewoners te wijzen op de lange bewoningsgeschiedenis die het gebied kent. De ene groep heeft onderzoek gedaan naar de Veenlinie die Groningen en Friesland ooit tegen de bisschop van Munster moest beschermen (Van den Goor et al. 2011). Kern van de linie was het Boertanger moeras. Op sommige plaatsen was dit moeras doorwaadbaar, zodat men daar schansen moest bouwen, op andere plekken verdroogde het juist, zodat een leidijkenstelsel nodig was om het veen nat te houden. De studenten presenteerden voorstellen om de verdwenen leidijken en schansen weer zichtbaar te maken. Letterlijk door reconstructies te bouwen met een fietspad erlangs, virtueel via het ontwikkelen van applicaties voor de smartphone.

De andere groep had de opdracht de landbouwgeschiedenis op de es van Emmen tot leven te laten komen (Van den Berg et al. 2011). In verschillende scenario's hebben de studenten de landbouw uit de perioden van de steentijd, de ijzertijd en de middeleeuwen weer te voorschijn laten komen door voor die perioden karakteristieke perceel- en gebruiksvormen te introduceren. Dit zal een aanvulling zijn op de landbouwgeschiedenis die museumboerderij De Nabershof nu al toont van de afgelopen drie eeuwen.

Trots

Het werk van de studenten inspireert bewoners, bestuurders en belangengroepen om te zoeken naar een nieuwe invulling van het gebied die voortbouwt op de geschiedenis van de streek. De cultuurhistorie (het behoud ervan) en de economie (bron van inkomsten, werkgelegenheid) hebben daar beide baat bij. Bovendien bleek in discussies met de streek dat men trots is op het gebied en dat deze cultuurhistorische projecten de identiteit van de bewoners kunnen versterken. Verder werd duidelijk dat de projecten alleen kunnen slagen als alle betrokkenen zich erin kunnen vinden, als niet alleen cultuurhistorici en bestuurders erbij betrokken zijn, maar ook bewoners, natuurbeschermers en waterschappen. Dat was het huiswerk voor de aanwezigen, om gewapend met de rapporten samen de plannen verder uit te werken.

Reflectie

De casussen maken duidelijk dat erfgoed enerzijds kan meeliften op andere ontwikkelingen in een gebied en dat anderzijds erfgoed ook een aanjager van regionale ontwikkelingen kan zijn. Om deze

ontwikkelingen succesvol in te kunnen zetten zijn competenties nodig die nu niet standaard in het curriculum van de groene hogescholen zitten. Daarom streeft ons lectoraat naar onderwijsvernieuwing waarbij integratie van disciplines en de procescomponent centraal staan. Dit staat schematisch beschreven in het onderzoek-ontwerpmodel. De natuur en landschapsbeheerder van de toekomst zal kennis en vaardigheden moeten hebben op het gebied van ecologie, economie, sociologie, cultuurhistorie en deze weten te combineren. Het onderzoek van het lectoraat richt zich op het leren hoe geïntegreerde landschapontwikkeling werkt (of niet) zoals zichtbaar wordt in de beschreven casussen. Met deze kennis kunnen wij in nieuwe projecten sneller en doeltreffender integrale oplossingen bereiken.

[Derk Jan Stobbelaar, John Janssen en Martijn van der Heide zijn lectoren in het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer.](#)

[Theo Spek is hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tevens 'koppelhoogleraar' binnen het lectoraat Geïntegreerd Natuur- en Landschapsbeheer voor de cultuurhistorische aspecten.](#)

Literatuur

- Berg, E. van den, J. Holzhauser, J. Lenders en R. van Wezel, *Van graafstok tot kunstmest. Studie naar de inpassing van historische landbouwmethoden en gewassen in de omgeving van de Nabershof*, Minor Landschapsgeschiedenis, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- Elerie, H. & Th. Spek, 'The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands)', in Bloemers, J.H.F., H. Kars, A. van der Valk & M. Wijnen (eds), *The Cultural Landscape Heritage Paradox. Protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*, pp. 83-113, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010
- Elerie, H. & Th. Spek, *Van Jeruzalem tot Ezelakker. Veldnamen als levend erfgoed in het Nationaal Landschap Drentsche Aa*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2009
- Goor, J. van den, P. Dijk, J. Osterthun en Y. Vermeulen, *De Veenlinie. Een onderzoek naar het landschap, de geschiedenis en de toekomst van de Veenlinie in Drenthe*, Minor Landschapsgeschiedenis, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- Heide M. van der, J. Janssen, D.J. Stobbelaar, *Verschillende kleuren, één meesterwerk*, Lectorale rede 'Geïntegreerd natuur- en landschapsbeheer', Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2011
- NovioConsult & Strootman Landschaparchitecten, *Landschapsvisie Drentsche Aa*, Nijmegen/Amsterdam 2006
- Salverda, I., M. Pleijte, A. Pappa, 'Meervoudige overheidssturing in open, dynamische en lerende netwerken. Een essay over de nieuwe rol van het ministerie van Economische Zaken', in *De energieke netwerksamenleving*, Alterra / BureauZin in Groen, Wageningen 2012
- Schaminée, J.H.J., J.G.H.P. Dirkx, J.A.M. Janssen, *Grenzeloze natuur. De internationale betekenis van soorten, ecosystemen en landschappen*, KNNV, Zeist 2010
- Stobbelaar, D.J., J. Santegoets, M. Koedoot, *Natuurmonumenten als maatschappelijke speler. Evaluatie van proefprojecten Liemers en Bergherbos*, Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp 2013
- Strootman Landschaparchitecten, *Ballooërveld. Inrichtings- en beheerplan*, Amsterdam 2012
- Strootman Landschaparchitecten & NovioConsult-Van Spaendonck, *Strubben-Kniphorstbosch. Inrichtings- en beheerplan*, Amsterdam/Nijmegen 2008
- Zande, A. van der, *Landschap vol betekenissen. Over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting*, Inaugurale rede Wageningen Universiteit 2006

Maatschappelijk vastgoed

Professionaliseren cultureel vastgoed: nog drie stappen te gaan

Lectoraat Maatschappelijk Vastgoed, Hanzehogeschool Groningen

Jan Veuger en Eltje de Klerk

Het lectoraat: Van stenen naar sociale cohesie

Het lectoraat Maatschappelijk Vastgoed, dat aansluit op het bestaande lectoraat Vastgoed, richt zich op het begrijpen en operationaliseren van de waarde van vastgoed voor gebruikers. Dit lectoraat levert niet alleen theoretisch wetenschappelijke kennis op; door betrokkenheid van gemeenten en corporaties zal het onderzoek ook inzichtelijk maken in hoeverre maatschappelijk vastgoed in de praktijk zinvol ingezet kan worden ter bevordering van sociale cohesie.

Deze vraag staat centraal: Kunnen lessen van *corporate real estate management* een nieuwe theorie vormen voor gemeenten ter bevordering van de sociale cohesie, waarbij het bedrijfsmiddel maatschappelijk vastgoed een verbindende factor vormt?

Uit onderzoeken en ervaringen in de afgelopen twee jaar uit het project 'Maatschappelijk vastgoed in private' handen' blijkt dat een bedrijfseconomisch perspectief voor eigenaren van (gemeentelijk) maatschappelijk vastgoed meer bepalend wordt. Er is vraag naar professionaliteit in besturing van maatschappelijk vastgoed. Ook is er behoefte aan meer kennis specifiek op dit gebied. Het denken in uitsluitend stenen is voorbij. Het gaat steeds meer om het socialisatie- en denkvermogen vanuit een maatschappelijke opgave. Onder gemeenten en corporaties, in de zorg en het onderwijs leven veel vragen over de relatie tussen schaalvergroting van maatschappelijke voorzieningen, leefbaarheid, en identiteitsontwikkeling voor krimpgebieden.

Onderzoek & vier thema's

Het onderzoek van het lectoraat omvat vier thema's:

1. Het onderzoek moet zich richten op de toekomst en innovatieve inzet van maatschappelijk vastgoed. Welke verschillen tussen gemeenten zijn bijvoorbeeld zichtbaar en welke parameters zijn bepalend voor deze verschillen.
2. Onderzoek zal worden gedaan naar risico's die een gemeente

loopt in het matchen van de maatschappelijke opgave en de inzet van maatschappelijk vastgoed als bedrijfsmiddel.

3. Een gemeente dient haar sociale opgave inzichtelijk te hebben, om vervolgens gericht te zoeken naar passend vastgoed. Momenteel gebeurt dit nog weinig, via dit onderzoek kan hieraan invulling worden gegeven.
4. Dit onderzoek zal kijken naar een kritisch punt, een uitleg van investeringen over verschillende domeinen, verdere voorwaarden en mogelijkheden voor regionale samenwerking.

Voor het onderzoek door het lectoraat wordt de methode van *grounded theory* toegepast. Grounded theory staat voor een aanpak waarbij de onderzoeker tijdens de interviews gaandeweg op ideeën (hypothesen) komt en die in volgende interviews toetst. Als die toetsingen laten zien dat de hypothesen juist zijn, worden ze als een gefundeerde theoretische stelling beschouwd.

Cultureel vastgoed

Eén van de onderzoeken is 'Professionaliseren van gemeentelijk cultureel vastgoed' van Eltje de Klerk MSc MRE. Uit haar studie is naar voren gekomen dat veel gemeenten het professionaliseren van de gemeentelijke vastgoedportefeuille hoog op de agenda hebben staan. Voor het professionaliseringsproces is het van belang dat gemeenten aandacht hebben voor de specifieke kenmerken van de verschillende categorieën vastgoed die ze bezitten. Gemeentelijk vastgoed is immers een optelsom van groepen objecten die verschillende beleidsdoelen dienen, zoals welzijn, sport en cultuur. Daarbij kunnen gemeenten leren van de wereld van commerciële en institutionele vastgoedeigenaren, waar nadrukkelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende vastgoedcategorieën.

Het onderzoek: de potentie van cultureel vastgoed

Cultureel vastgoed maakt onderdeel uit van de verzameling gemeentelijk vastgoed. Public Real Estate Management (PREM) is de theorie die op het professionaliseringsproces van gemeentelijk vastgoed, en daarmee op cultureel vastgoed, van toepassing is. Onder het professionaliseren van gemeentelijke vastgoedtaken wordt in dit onderzoek verstaan: Het proces dat leidt tot doelmatig (efficiënt) en doeltreffend (effectief) uitvoeren van gemeentelijke vastgoedtaken. Doelmatigheid is het realiseren van een optimale verhouding tussen output en input. Bij doeltreffendheid gaat het er om of beoogde effecten van het beleid ook daadwerkelijk worden behaald. Op basis van de PREM-theorie kunnen we vier typen actoren benoemen die vastgoedbeslissingen bij overheden beïnvloeden: politieke en beleidsmatige invloeden, fysieke invloeden, financiële invloeden en de invloed van het type gebruiker.

¹ Het lectoraat Vastgoed van de Hanzehogeschool Groningen heeft met het RAAK-project *Maatschappelijk vastgoed in private handen?* een succesvolle periode in 2009-2011 doorlopen op het gebied van maatschappelijk vastgoed. Dit project heeft resultaten opgeleverd als kennisdeling op 9 seminars, een congres in 2010 en een afsluitend congres in 2011, de aanzet voor het lectoraat Maatschappelijk Vastgoed. Binnen het project zijn in totaal 27 HBO-projecten, 2 masters afgerond en heeft een promotieonderzoek geparticipeerd in combinatie met onderzoeken binnen de Amsterdam School of Real Estate, Rijks Universiteit Groningen en Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2011 is de speciale uitgave *Barometer Maatschappelijk Vastgoed: trends en ontwikkelingen* verschenen en in 2012 is het boek *Barometer Maatschappelijk Vastgoed: onderzoeken en visie uitgegeven*.

Opvallende kenmerken

Vanuit het theoretisch kader zijn de specifieke kenmerken van cultureel vastgoed in kaart gebracht. Opvallend is dat zich veel incurante gebouwen in de gemeentelijke cultureel vastgoedportefeuille bevinden. Verder is opmerkelijk dat de politieke bemoeienis met cultureel vastgoed groot is. De economische en maatschappelijke spin off is groot: cultureel vastgoed heeft een grote invloed op de grondwaarde in de omgeving, zo blijkt onder meer uit de Atlas voor gemeenten 2011. Een andere bijzonderheid betreft het type (eind)gebruiker: er is vrijwel geen ketenvorming in de culturele sector, zoals in het onderwijs en zorg wel het geval is. Er is vaak een één-op-één relatie tussen gebruiker en gebouw. In financiële zin is de oprichting en het in stand houden van cultureel vastgoed vrijwel altijd subsidieafhankelijk en is de subsidietermijn kort (veelal vier jaar), terwijl de vastgoedhorizon 20 tot 40 jaar is. Bovendien zijn kosten niet transparant en niet volledig doorbelast. Tot slot is opvallend dat bij nieuwbouw de kapitaallasten vaak zo hoog zijn dat de kostendekkende huur hoger kan uitvallen dan de markthuurlast.

De gemeenten zijn de belangrijkste eigenaren en de grootste financiers van cultureel vastgoed. Naar een schatting die is gebaseerd op gegevens van de IPD (IPD Nederland is een instituut dat bedrijfseconomische prestaties van vastgoedinvesteringen meet), bestaat in 2011 12,7% van de gemeentelijke vastgoedportefeuille uit vastgoed dat wordt gebruikt voor kunst- en cultuurodoeleinden, gemeten in vierkante meters bruto vloeroppervlak. Daarbinnen bevindt zich een grote verscheidenheid aan typen gebouwen: zo zijn een schouwburg en een museum fysiek en functioneel van een totaal andere orde. Een uitdagende deelportefeuille dus als het gaat om standaardisering en professionalisering.

Kerntaken

Momenteel groeit de belangstelling bij de overheid voor het op afstand zetten van de stenen. Zowel lokale als landelijke overheden vragen zich steeds vaker af of bezit van vastgoed, dus ook cultureel vastgoed, wel bij de kerntaken hoort. Hierbij hoort ook oriëntatie op externe partijen die niet-kerntaken kunnen overnemen. De vraag rijst daarbij of het afstoten van vastgoed en vastgoedtaken de efficiency kan verbeteren. Bij het beantwoorden van deze vraag dienen gemeenten rekening te houden met hun beleidsmatige verantwoordelijkheid voor de culturele infrastructuur. Cultureel vastgoed geeft onderdak aan culturele (publieks)functies die vanuit beleidsmatig oogpunt van belang zijn voor de gemeente. Bovendien betreft het vaak beeldbepalende gebouwen die een belangrijke bijdrage leveren aan de beeldkwaliteit van de binnenstad.

Betrokkenheid van het veld

Bij de uitvoering van het onderzoek is het werkveld intensief

betrokken geweest. De primaire dataverzameling betrof interviews met deskundigen, zowel vanuit de advieswereld, de culturele sector, gemeentelijke organisaties, als vanuit de vastgoedsector. Via deskresearch zijn bestaande data zoals de Barometers Maatschappelijk Vastgoed 2008, 2009 en 2010 van het Kenniscentrum NoorderRuimte van de Hanzehogeschool opnieuw geanalyseerd. De Barometer is een jaarlijks terugkerend onderzoek van het lectoraat Maatschappelijk Vastgoed over trends en ontwikkelingen van maatschappelijk vastgoed. Daarnaast is informatie verworven via een aanvulling op de vragenlijst van de Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011. Het opstellen van de vragen en de uitvoering van dit deel van het onderzoek gebeurde in nauwe samenwerking met studenten van de Hanzehogeschool in Groningen en de verantwoordelijke onderzoekers. Daarnaast werden interviews met voorbeeldgemeenten - in het onderzoek voorlopers genoemd - gehouden ten behoeve van een meervoudige casestudy. Dordrecht, Enschede en Nijmegen waren hierbij betrokken.

De uitkomsten van het onderzoek zijn verwerkt in diverse publicaties, zoals een artikel in de speciale uitgave van de Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011 en een artikel in het magazine Maatschappelijk Vastgoed. De Amsterdam School of Real Estate heeft een webcast van de conclusies van het onderzoek en de scriptie via internet toegankelijk gemaakt. Ook is de aanpak van het onderzoek tijdens een bijeenkomst met studenten van de Hanzehogeschool in Groningen gepresenteerd.

Evaluatie: nog drie stappen te gaan

De uitkomsten van het Barometer-onderzoek, de literatuurstudie en de casestudies hebben geleid tot aanbevelingen voor gemeenten. We onderscheiden drie manieren waarop gemeenten rekening kunnen houden met de specifieke kenmerken van cultureel vastgoed:

- kansen onderzoeken voor een regionale culturele infrastructuur
- kansen voor overdracht van cultureel vastgoed benutten
- verbeteren van performancemeting van cultureel vastgoed.

Regionale culturele infrastructuur

Veel culturele voorzieningen trekken een regionaal publiek. Gemeenten kunnen over hun grenzen kijken en de voordelen van schaalgrootte en regionale samenwerking beproeven. Zo is Schouwburg Amphion in Doetinchem gefinancierd door de gemeente Doetinchem, drie omliggende gemeenten, de provincie en sponsors. In het verlengde van deze samenwerking is een regionaal cultuurnetwerk opgezet om de programmering af te stemmen. Dit netwerk wordt inmiddels het 'Achterhoeks model' genoemd.

Schouwborg Amphion, Doetinchem

Deze regionale voorziening is bekostigd door de gemeente Doetinchem (€ 18,7 miljoen), de provincie Gelderland (€ 7 miljoen), drie omliggende gemeenten (gezamenlijk € 2,3 miljoen) en sponsors (€ 1,7 miljoen). De deelnemende gemeenten hebben aandelen in de NV Amphion. In de regio is in het verlengde van deze samenwerking een regionaal cultuurnetwerk opgezet.
Architectuur: Mecanoo Architecten.

Overdracht cultureel vastgoed

Gemeenten trekken zich terug op hun regierol en zoeken naar mogelijkheden om meer ondernemend met cultureel vastgoed om te gaan. Zij werken hierbij vrijwel nog niet samen met private (vastgoed)partijen, zo blijkt uit een analyse van onderliggende data van de Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011 (Veuger en De Klerk, 2011). Volgens de gemeenten hebben private partijen weinig interesse in incurant en bedrijfsspecifiek maatschappelijk vastgoed, zoals schouwborgen.

Private partijen hebben weinig interesse in incurant en bedrijfsspecifiek maatschappelijk vastgoed, zoals schouwborgen.

Gemeenten	Helemaal mee eens	Mee eens	Neutraal	Mee oneens	Helemaal mee oneens
Klein (< 20.000)	18%	18%	64%	0%	0%
Middel (20.000-49.000)	6%	41%	24%	29%	0%
Groot (> 50.000)	36%	29%	25%	10%	0%

Tabel 1: Stelling over interesse van private partijen in incurant vastgoed (n=76)

Bron: Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011 (Veuger en Tjeerdsma, 2011)

Het al dan niet afstoten van gemeentelijk vastgoed is terug op de gemeentelijke agenda. De noodzaak van bezuinigingen heeft dit thema weer actueel gemaakt. Cultureel vastgoed kan mogelijk interessant worden voor institutionele beleggers.

Grote, institutionele beleggers zijn - mede vanwege de negatieve ontwikkelingen op de aandelenmarkten - op zoek naar diversificatiemogelijkheden. Het is niet ondenkbaar dat er een nieuwe belangstelling voor investeren in vastgoed ontstaat. De traditionele vastgoedbeleggingscategorieën, zoals kantoren en winkels bieden onvoldoende perspectief voor de toekomst. Investerings in kantoren worden afgebouwd, de winkelmarkt is in handen van enkele grote, gespecialiseerde partijen en internationale investeringen bleken de afgelopen

jaren niet crisisproof te zijn, omdat deze te veel leunden op vreemd vermogen. Omdat er ieder jaar opnieuw veel kapitaal te beleggen is, zoekt men naar nieuwe, toekomstbestendige vastgoedcategorieën. De toekomst ligt voor beleggers in binnenstedelijke investeringen in de Randstad met maatschappelijk vastgoed en multifunctionele ontwikkelingen als leisure, cultuur, winkels, wonen.

Dat maatschappelijk vastgoed vanuit bedrijfseconomisch perspectief interessanter is geworden dan voorheen, blijkt uit cijfermateriaal van IPD Nederland. Uit de cijfers van de periode 2009-2011 blijkt dat maatschappelijke investeringen van woningcorporaties, zorg- en welzijnsinstellingen en gemeenten een beter bedrijfseconomisch resultaat behaalden dan (directe) beleggingen in commercieel vastgoed.

Vastgoed-indices IPD	totaal rendement	totaal rendement %	direct rendement %	indirect rendement %	gemiddeld totaal rendement
	2004 = 100	2011	2011	2011	3 jaar
Maatschappelijk Vastgoedindex	148,6	4,6	7,0	-2,2	4,4
ROZ/IPD Vastgoedindex	154,5	3,8	5,4	-1,5	2,7

Tabel 2: overzicht vastgoedindices maatschappelijk vastgoed en overig vastgoed 2011

Bron: IPD Nederland, 2012

Voor grote institutionele beleggers kan maatschappelijk vastgoed dus een belangrijke vastgoedcategorie voor de toekomst zijn. Cultureel en monumentaal vastgoed kan, mits het eveneens langdurig en gegarandeerd voldoende opbrengsten genereert, als interessant worden gezien. Dit vanwege de binnenstedelijke ligging en de grote economische impact die het heeft volgens het onderzoek *Stad en Land* (Groot et al, 2010).

Maar ook het overdragen van beheerstaken aan een culturele instelling is een optie, net als overdracht van eigendom aan culturele instellingen. Een culturele instelling heeft meer ruimte dan een gemeente om giften en sponsor- en fondsgelden te werven en vrijwilligers in te zetten ten behoeve van beheer en onderhoud, bijvoorbeeld via loyaliteitsprogramma's en concepten die inspelen op de voordelen van de nieuwe Geefwet, zoals geefkringen. Voorwaarde is wel dat de instelling in staat is om het meerjarenonderhoudsplan deskundig uit te voeren.

Aanbevelingen voor gemeenten

Of verkoop een interessante strategie voor een gemeente is, hangt af van vier zaken.

Een gemeente moet allereerst bedenken welke concessies zij wil doen aan politieke invloed op het cultureel vastgoed. Ten tweede moet zij bepalen welke garanties ze bereid is te geven ten aanzien van de huur. Cultuursubsidies worden veelal voor vier jaar vastgesteld, maar geïnteresseerde kopers zullen voor een langere termijn zekerheden vragen, of in plaats daarvan bepaalde vrijheden verlangen. Ten derde moet de gemeente zich afvragen welke zekerheid zij kan en wil bieden met betrekking tot het langjarig subsidiëren van de huurder. Ten slotte ligt de vraag voor of de gemeente de gehele portefeuille of delen daarvan tegelijkertijd wil verkopen, of de objecten op individuele basis wil verkopen. Om te zien of verkoop voor de gemeente interessant is, is het aan te bevelen ieder object afzonderlijk in kaart te brengen. De culturele vastgoedportefeuille van gemeenten is immers zeer divers. Denk - ter illustratie - aan een onder architectuur gebouwd theater versus een courant, monumentaal pand met een gemengde bestemming. In kaart dient te worden gebracht de jaarlijkse exploitatielasten, de boekwaarde en de wijze waarop deze zich verhoudt tot de (potentiële) marktwaarde. Bij overdracht aan een culturele instelling zou de gemeente kritisch moeten kijken naar de voor- en nadelen en de risico's die dit met zich mee kan brengen.

Verbeteren performancemeting

Het meten van efficiëntie van cultureel vastgoed gebeurt in toenemende mate, maar minder bekend is of het cultureel vastgoed bijdraagt aan de doelen van het cultuurbeleid. Dit blijkt uit de uitkomsten van de Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011 waarin expliciet naar dit onderwerp is gevraagd. Van de 57 geënquêteerde gemeenten hebben er 32 (56%) de vraag ingevuld of er specifieke prestaties worden gemeten voor cultureel vastgoed. Van die 32 gemeenten gaven er 28 (49%) aan dit niet te doen, slechts 4 (7%) doet dit wel. Er waren 25 (44%) gemeenten die de vraag niet beantwoord hebben. De vervolgvraag, waarin werd gevraagd welke prestaties gemeenten voor cultureel vastgoed meten, werd ingevuld door 12 gemeenten (21%). Slechts een beperkte groep blijkt dus de beleidsmatige prestaties van cultureel vastgoed te meten. Gemeenten zouden als grootste subsidiënten van cultureel vastgoed meer inzicht moeten ontwikkelen in de doelmatigheid en doeltreffendheid van dit type vastgoed, door het koppelen van financiële gegevens aan het meten van de mate waarin het vastgoed bijdraagt aan het bereiken van beleidsdoelstellingen.

Tot slot

Voor het uitvoeren van de aanbevelingen is de uitwisseling tussen de twee betrokken gemeentelijke werkvelden - gemeentelijk vastgoed en cultuurbeleid - een voorwaarde. Daarom probeert het onderzoek voor degenen die met een vastgoedbril lezen inzicht te geven in de karakteristieken van de culturele sector die invloed kunnen hebben op vastgoedbeslissingen. Voor de lezers met een

cultuurbril op, is getracht inzicht te verschaffen over het professionaliseringsproces van gemeentelijk vastgoed in het algemeen en cultureel vastgoed in het bijzonder.

Geleerde lessen voor overheid en private partijen

- Culturele voorzieningen trekken een regionaal publiek. Daarmee is een regionale, culturele infrastructuur een mogelijke oplossing voor het management van dit specifieke vastgoed.
- Cultureel en monumentaal vastgoed kan, mits het eveneens langdurig en gegarandeerd voldoende opbrengsten genereert, als interessant worden gezien.
- Gemeenten zouden als grootste subsidiënten van cultureel vastgoed meer inzicht moeten ontwikkelen in de doelmatigheid en doeltreffendheid van dit type vastgoed. Dit kan door het koppelen van financiële gegevens aan het meten van de mate waarin het vastgoed bijdraagt aan het bereiken van beleidsdoelstellingen

Eltje de Klerk MSc MRE is senior adviseur stedelijke ontwikkeling, vastgoed, cultuur & vrijetijdsvoorzieningen bij Alpha Adviseurs. Haar masterthesis Professionaliseren gemeentelijk cultureel vastgoed heeft zij in 2011 afgerond. Ing. Jan Veuger MRE FRICS is lector Maatschappelijk Vastgoed van het Kenniscentrum NoorderRuimte Hanzehogeschool Groningen en promovendus aan de RSM Erasmus Universiteit Rotterdam.

Literatuur

- Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling gemeente Amsterdam, *Cultuur onder dak, kadernota cultureel vastgoed*, Amsterdam 2007
- Doelmatigheidsonderzoek Vastgoedbedrijf gemeente Enschede, IPD Nederland, Almere 2010.
- Driel, A. van, *Strategische inzet van Vastgoed, over duurzaam beleid en management*, Weka Uitgeverij, Amsterdam 2010
- Evers, F., Schaaf, P. van der, Dewulf, G., *Public Real Estate*, University Press, Delft 2002
- Groot, H. De, et al, *Stad en Land*, Centraal Plan Bureau, Den Haag 2010
- Hordijk, A. en Teuben, B., 'Gemeenten brengen hun vastgoed onder in professionele organisaties', *Vastgoedmarkt*, SDU Uitgevers, Den Haag
- Kornegoor, N., *Maatschappelijk vastgoed: van profit naar non-profit?*, Rijksuniversiteit Groningen 2011
- Langeveld, C., *Zaken van zalen, Vestiging en exploitatie van theaters, concertzalen en poppodia*, Boekmanstichting, Amsterdam 2009
- Marlet, G., en Woerkens, C. van, *Atlas voor Gemeenten 2011. De waarde van cultuur voor de stad Amsterdam*, SEO Economisch Onderzoek, Amsterdam 2011
- Professioneel gemeentelijk vastgoed*, Twijnstra Gudde, Amersfoort 2010
- Teuben, B., 'Vijf jaar benchmarking van gemeentelijk vastgoed, wat brengt ons de toekomst', *Real Estate Magazine*, Amsterdam 2010
- Teuben, B. en Kapel, T., *Benchmark gemeentelijk vastgoed. Resultaten 2009 voor de gemeente Enschede*, IPD Nederland, Almere 2010
- Veuger, J. & A. Tjeerdsma, 'Gemeenten zien in corporatie partner voor beheer vastgoed', *Vastgoedmarkt*, september 2011, pp 36-37
- Veuger, J. & A. Tjeerdsma, *Barometer Maatschappelijk Vastgoed 2011*, Kenniscentrum NoorderRuimte, Hanzehogeschool Groningen, 2011
- Veuger, J., *Barometer Maatschappelijk Vastgoed: Trends & ontwikkelingen in maatschappelijk vastgoed 2011-2015*, Kenniscentrum NoorderRuimte Hanzehogeschool Groningen 2011

Slotwoord

Hoogtij voor hbo-onderzoek

Eindhoven is een gaaf voorbeeld van wat erfgoed voor een stad kan betekenen. Op de fundamenteën van de oude industrie (Daf en Philips) bouwt Eindhoven een nieuwe toekomst: de hightech branche. Erfgoed speelt hierbij een onmisbare rol. 'Het geeft substantie', zegt Bart de Zwart (lectoraat Brainport, Fontys Hogescholen) kort en bondig. 'Strijp S is meer dan een marketing-verhaal'.

Wat precies de bijdrage van erfgoed is en kan zijn aan stedelijke, landschappelijke en sociaaleconomische ontwikkelingen, is onderwerp van alle bijdragen in deze bundel. Eén ding is na lezing kristalhelder: erfgoed is niet te vermijden. Er is geen ruimte zonder erfgoed, schrijft Elke Ennen (lectoraat Visitor Studies, Breda) aan het eind van het essay over gebiedsontwikkeling. Dat is geen last maar een geluk, want het stimuleert de vitaliteit van een gebied op economisch, sociaal en toeristisch gebied.

Kees Gevers stelt het abstracter: actualiteit kan niet anders gekend worden dan tegen de achtergrond van historisch besef en continuïteit. Daarom is stedelijke vernieuwing een erfgoedopgave. Verderop in die denkrichting bevindt zich ook Pascal Gielen (lectoraat Kunstpraktijk in de samenleving, Fontys Hogeschool Tilburg), die benadrukt dat de erfgoedsector juist als bemiddelaar van het verleden vol in de politieke actualiteit staat.

Dringende wens

Een bundel als deze is zeker niet uitputtend, maar de blik is breed genoeg om te laten zien hoe divers het onderzoek naar erfgoed aan hogescholen is en waarin dit onderzoek zich onderscheidt van universitair onderzoek. In alle verscheidenheid delen de bijdragen aan dit boek één kenmerk: de dringende wens relevant te zijn voor de maatschappij. De lectoraten verrichten daadwerkelijk toepassingsgericht onderzoek en het onderzoek is duidelijk verankerd in het onderwijs. Zij formuleren antwoorden op de (nieuwe) maatschappelijke vragen die actuele ontwikkelingen op het gebied van beleid, bevolking en bouw opwerpen. Belangrijke begrippen als verduurzaming, economische waarde, restauratie en identiteit/imago komen aan bod.

Alle auteurs streven meer of minder expliciet naar meer grip op de waarde van erfgoed. De brede erfgoedpraktijk kan daar zijn voordeel meedoen; deze bundel laat zien dat de hogescholen een interessante partner voor het erfgoedveld zijn en een belangrijke leverancier van kennis. Om de kennis ten volle te benutten zouden steden en regio's, maar ook landelijke organisaties als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed meer contact kunnen zoeken met het hbo, dat op zijn beurt iets meer naar buiten zou kunnen treden.

Het rijk heeft te kennen gegeven belang te hechten aan het praktijkgericht onderzoek. Dat blijkt onder meer uit het feit dat

sinds 1 januari 2014 hbo-onderzoekers aanspraak kunnen maken op beurzen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het ministerie van OCW heeft halverwege 2013 bovendien 13 miljoen euro extra vrijgemaakt voor het praktijkgericht onderzoek in het hbo. Geld afkomstig uit het budget dat was gereserveerd voor fundamenteel onderzoek. In totaal is er nu structureel 30 miljoen euro beschikbaar voor hbo-onderzoek per jaar. Ook in beleidsmatige zin legt het rijk de nadruk op de praktijk en doorwerking. Uit beleidsstukken als de Visie Erfgoed en Ruimte van het ministerie van OCW blijkt een duidelijke behoefte aan theoretische verdieping gericht op en ten dienste van de uitvoering.

Tijdgeest

Het onderzoek aan de hbo's heeft dus de wind in de zeilen. Dat spoort met de tijdgeest, waarin grootse vergezichten, fundamentele debatten en internationale ambities een stap opzij moeten zetten ten gunste van de pragmatische blik, de aandacht voor het lokale en een handen-uit-de-mouwenmentaliteit, vaak in gezelschap van dat andere Hollandse fenomeen: de tering naar de nering zetten. Het past ook in de toenadering die groeit tussen voorheen gescheiden denkwerelden van ontwikkelaars, vastgoedeigenaren, ontwerpers, erfgoeddeskundigen, beleidsambtenaren. Deze partijen kijken nu voor oplossingen op het gebied van krimp, leegstand, energiebronnen en duurzaamheid - eigenlijk voor alle komende ruimtelijke opgaven - meer en meer over hun schuttingen heen. Deze nieuwe attitude vraagt om andersoortige feiten, om kennis van dwarsverbanden, om nieuwe denkpatronen en scenario's.

Eigen karakter

Uitgezonderd enkele oprispingen lijkt ook de soms wat venijnige discussie over merites van hbo-onderzoek in vergelijking met wetenschappelijk onderzoek tot een consensus te komen. Het hbo-onderzoek wordt op eigen karakter beoordeeld en niet louter als afgeleide van wetenschappelijk onderzoek. Het boek laat zien dat aan hogescholen een eigen onderzoeksdiscipline tot wasdom komt.

Het grote verschil tussen academisch en praktijkgericht onderzoek is in de eerste plaats dat de onderzoeksvragen waar de hbo's zich over buigen uit de praktijk komen. Maar ook de beoordeling van het onderzoek ligt deels in handen van stakeholders uit de praktijk. Dat betekent dat hbo-onderzoek niet alleen moet voldoen aan de (traditioneel academische) eisen van goed onderzoek (i.c. betrouwbaar, valide en transparant), het moet ook de buitenwacht tevreden stellen. Stakeholders uit onderwijs, overheid en maatschappelijk veld moeten het onderzoek als goed, nuttig en innovatief beschouwen.

En dat maakt het zo interessant en divers. Juist omdat uitgegaan wordt van praktijkvragen en gezocht wordt naar werkende

oplossingen, kunnen lectoren alle denkbare wegen inslaan. Die pluriformiteit en die blik op de context kan uitmonden in best-practice-onderzoek, casuïstiek, empirisch en/of analytisch onderzoek, what-works-onderzoek etc. Bovendien levert dit onderzoek instrumenten op die direct toepasbaar zijn in de praktijk.

Reflectie op opdracht

De hands-on-mentaliteit die het hbo-onderzoek kenmerkt, past uitstekend in het huidige maatschappelijke klimaat van (noodgedwongen) pragmatiek, improvisatie, schuivende verhoudingen tussen publiek en private partijen en de beweging van centraal naar decentraal. Juist de hbo's, verankerd als zij zijn in hun ommeland, kunnen meer dan de mondiaal opererende universiteiten inspringen op die regionale uitvoeringspraktijk. Het zoeken naar concrete, praktische oplossingen gebaseerd op sociologische analyse kenmerkt ook de praktijk van veel bureaus - architecten, stedenbouwkundigen, planologen, cultuurhistorici. Bouwkunde opleidingen als Tilburg spelen op die praktijk in door masterclasses te ontwikkelen rondom concrete opgaven van externe partijen, dichtbij in Brabant tot aan de andere kant van de wereld in Chengdu, China. *Research by design*, oftewel ontwerpend onderzoek. Met de komst van de lectoraten is de focus in het hbo-onderzoek komen te liggen op de *reflective practitioner* zegt directeur Marc Glaudemans. Professionals die kunnen reflecteren op context en opdracht.

Deze vaardigheid duikt ook in andere lectoraten op, zoals in Zwolle, waar lector Willem Buunk met zijn medewerkers op zoek gaat naar het verhaal achter politieke keuzes en beleidsplannen. Uit een veelvoud aan bronnen (onderzoeken, nota's, gesprekken met deskundigen en betrokkenen) destilleren zij de waarden die ten grondslag liggen aan beslissingen en plannen in ruimte en erfgoed. Dit werkt heel verhelderend bij het soms wat troebele beroep op de streekidentiteit als basis van beleid. Middels een dergelijke discoursanalyse laat Buunk bijvoorbeeld zien welke waarden verscholen liggen in een concept als dat van de Vechtdalidentiteit.

De noodzaak tot multidisciplinariteit kleurt het onderzoek van het Lectoraat Nieuwe cultuur in de bouwketen. Dit lectoraat werkt vanuit de overtuiging dat, om de vruchten van technologische innovatie (op gebied van duurzaamheid bv) te kunnen plukken, sociale innovatie onontbeerlijk is. Het lectoraat speelt hierop in, getuige de casus Verduurzaming van het Ooglijdersgasthuis in Utrecht. Niet alleen verschillende vakinhoudelijke kennisgebieden werden hierin betrokken, het onderzoeksteam zelf was samengesteld uit zes disciplines (architect, bouwer, installatieadviseur, handhaver, ontwikkelaar en energieadviseur).

Het lectoraat Geïntegreerd Natuur en landschapsbeheer Hogeschool Van Hall Larenstein zet in op integratie van disciplines. De natuur en landschapsbeheerder van de toekomst moet verstand hebben van ecologie maar ook van economie, sociologie en cultuurhistorie.

Onderzoeksagenda

Om optimaal te profiteren van de kennis en kunde is het goed om de hbo-onderzoeken op het brede erfgoedgebied systematisch te verzamelen en te koppelen aan de kennisontwikkeling op universiteiten en op instituten als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Deze bundel is een eerste aanzet hiertoe, die smaakt naar meer. Vanuit het Netwerk Erfgoed en Ruimte wordt een extra impuls gegeven. Een van de interessante mogelijkheden is op basis van deze bundel een letterlijk en figuurlijk monumentale RAAK-Pro- of Publiekaanvraag te organiseren door een groep lectoren in het erfgoedveld, waarin ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een rol zou kunnen spelen. Zo'n verdergaande bundeling van onderzoek door lectoraten tot een gezamenlijk subsidieverzoek, is een tot de verbeelding sprekende optie.

Marijke Bovens en Cees-Jan Pen

Meeting Point

Dit boek biedt een overzicht van actueel onderzoek aan hogescholen op het terrein van erfgoed en ruimte. Erfgoed leeft op hogescholen! Wat precies de bijdrage van erfgoed is en kan zijn aan stedelijke, landschappelijke en sociaaleconomische ontwikkelingen, is onderwerp van alle bijdragen in deze bundel. Duidelijk is dat erfgoed richting kan geven aan de transformatie van het Nederlands cultuurlandschap.

Deze publicatie is bestemd voor onderzoekers en studenten uit het hoger onderwijs, beleidsmedewerkers en publiek en private adviseurs erfgoed en ruimte en betrokkenen bij herontwikkeling erfgoed.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.